

# **ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΚΑΤΑΧΡΗΣΗΣ ΩΣ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΑΡΧΗ.**

## ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

### ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

- 1) ΠΡΟΛΟΓΟΣ σ.1
- 2) ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ :ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25§3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΟ

### ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ:ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ.

A) Πρώτη προσέγγιση στην προβληματική του άρθρου 25.Το άρθρο 25 και η σ.2  
συνταγματική αναθεώρηση του 1986.

B) Το ερώτημα, αν το άρθρο 25 § 3 καθιερώνει την αρχή της λειτουργικής δέσμευσης των  
θεμελιωδών δικαιωμάτων, ως σημείο εκκίνησης της έρευνας. Σχετικά με τη διάκριση των  
θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ατομικιστικά και λειτουργικά. σ.6

### 3) ΓΕΝΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 25 §3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ.

A) Ερμηνεία του Συντάγματος και θεμελιώδεις πολιτικές συνενέσεις.Το πρόβλημα της  
λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων υπο το φως της αντιδικτατορικής  
ratio του Συντάγματος του 1975. σ.9

B) Η συστηματική ενότητα του Συντάγματος. Η «θέση υπεροχής» των αρχών της αξίας  
του ανθρώπου (άρθρο 2§1) και της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρωπίνης  
προσωπικότητας (άρθρο 5§1) στο συνταγματικό σύστημα. σ.11

### ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

### 4) ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 25§3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

A) Έννοια της κατάχρησης και απαγορευτικές ρήτρες. Ο σκοπός ως εννοιολογικό στοιχείο  
της κατάχρησης. σ.13

B) Ιστορική προέλευση και ανάπτυξη της θεωρίας της κατάχρησης των ιδιωτικών  
δικαιωμάτων. σ.16

Γ) Το άρθρο 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης και η θεωρία της κατάχρησης των ιδιωτικών δικαιωμάτων. Η υποταγή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη σκοπιμότητα αναπαραγωγής του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος.

Η συνταγματική δικαιοσύνη ως μηχανισμός πολιτικού ελέγχου των συνειδήσεων. Η ατονία του άρθρου 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βοννης.  
σ.18

Δ) Η αμφισβήτηση της πρακτικής νομικής σημασίας του άρθρου 25§3. Το κρίσιμο ερώτημα :Το Σύνταγμα μπορεί να περιέχει διατάξεις στερούμενες νομικών συνεπειών;  
σ.20

Ε) Το άρθρο 25§3 ως *lex imperfecta*. Αποθάρρυνση της αντιλειτουργικής χρήσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων.  
σ.22

ΣΤ) Η αοριστία στις συνταγματικές διατάξεις. Το ανεφάρμοστο της διάταξης του άρθρου 25§3 λόγω ανυπαρξίας δικαιοδοτικών κριτηρίων εφαρμογής της.  
σ.24

Ζ) Το άρθρο 25§3 πηγή νομιμοποίησης ποινικών περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων.  
σ.27

#### 5) ΤΟ ΑΡΘΡΟ 281 ΑΚ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25§3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Α) Η σημασία της ελευθερίας ως «προστατευτέου αγαθού» στο ιδιωτικό και δημόσιο δικαιο.  
σ.29

Β) Εφαρμογή του άρθρου 281 ΑΚ πέραν του αστικού δικαίου.  
σ.34

I. ) Στο Συνταγματικό Δίκαιο  
σ.34

II. ) Στο Διοικητικό Δίκαιο  
σ.35

III. ) Στο Ποινικό Δίκαιο  
σ.36

IV. ) Στην Πολιτική Δικονομία  
σ.37

V. ) Στην Ποινική Δικονομία  
σ.38

VI. ) Στο εργατικό Δίκαιο  
σ.39

VII. ) Στο Εμπορικό Δίκαιο  
σ.40

VIII. ) Συμπέρασμα  
σ.41

## ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ:ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

### 6) ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25§3 ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

A) Η περιορισμένη θεωρητική αξία της νομολογιακής επεξεργασίας του άρθρου 25§3.

Πολιτικές και κοινωνιολογικές παράμετροι της νομολογιακής χρήσης του άρθρου 25§3.Ανάλυση των νομολογιακών δεδομένων υπό το πρίσμα της θεωρίας της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. σ.43

B) Ο δικαστικός έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας. σ.45

Γ) Ο δικαστικός έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθε. σ.49

Δ) Ο δικαστικός έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος της απεργίας. σ.53

7) ΚΥΡΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ σ.58

8) ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ σ.60

9) ΠΑΡΑΘΕΣΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΣ (ΣΧΟΛΙΑΣΜΕΝΗ ΠΑΡΑΠΑΝΩ) σ.62

10) ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σ.64

# ΓΕΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

## 1.ΠΡΟΛΟΓΟΣ<sup>1</sup>

Η παρούσα μελέτη ασχολείται με ορισμένα προβλήματα της γενικής θεωρίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία είναι συνδεδεμένα με τις αμφιλεγόμενες καινοτομίες που εισάγει στο σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων η διάταξη της παραγράφου 3 του άρθρου 25 του ισχύοντος Συντάγματος. Μάλιστα το Ελληνικό Σύνταγμα φαίνεται να μετατοπίζει τη ratio της αναγνώρισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων από την εγγύηση της ελευθερίας ως αυτοσκοπού στην εγγύηση της ελευθερίας ως μέσου προς εξασφάλιση λειτουργικών αναγκών του Πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Έτσι το άρθρο 25§3 απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αυτή η κατ' αρχήν εντύπωση της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της απόδοσης δηλαδή ετερόνυμων σκοπών στην ατομική και κοινωνική συμπεριφορά, εντύπωση που προκαλεί κατά κοινή ομολογία το γραμματικό νόημα της παραπάνω διάταξης, αποτελεί την πρώτη αφορμή του διαλόγου που επιχειρεί να ανοίξει η παρούσα μελέτη με το άρθρο 25§3.

Σημείο εκκίνησης της έρευνας είναι το ερώτημα, αν η διάταξη της παραγράφου 3 του άρθρου 25 του Συντάγματος θέτει την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων ορισμένους δημόσιους ή κοινωνικούς σκοπούς και τα μεταβάλλουν έτσι από δικαιώματα για την επιδίωξη ιδιωτικών συμφερόντων σε δικαιώματα εξυπηρέτησης, κυρίως ή μόνον, αλλότριων ή αντικειμενικών συμφερόντων, δηλαδή, κατά την ορολογία που χρησιμοποιείται τόσο στην

---

<sup>1</sup>ΑΡ.ΜΑΝΕΣΗΣ,Ατομικές Ελευθερίες,Θεσσαλονίκη,1982,σ.84-85,ΕΥ.ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ,Το άρθρο 25 § 3 του Συντάγματος(καταχρηστική άσκηση δικαιώματος) τη νομολογία.Εξι διαπιστώσεις και μία πρόταση ερμηνείας σε: Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη,Αθήνα – Κομοτηνή,1936,σ. 110 επ.,ΧΑΡ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ,Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων (εν οψει του άρθρου 25 § § 2,3,4 του Συντάγματος),Εκδ.Σάκκουλα – Θεσσαλονίκη,1993,σ. 15 επ.

επιστήμη του δημοσίου δικαίου όσο και στην επιστήμη του ιδιωτικού δικαίου, σε «λειτουργήματα» ή «λειτουργικά δικαιώματα». Η απάντηση στο ερώτημα αυτό αποτελεί την αφετηρία για την ερμηνεία του ισχύοντος συνταγματικού συστήματος των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αν τελικά γίνει δεκτή η άποψη ότι με το άρθρο 25 § 3 Σ. καθιερώνεται η λειτουργική εκδοχή των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ότι δηλαδή αυτά, επειδή ακριβώς διαπιστώθηκαν στο υποκείμενο-φορέα τους προς χρήση χάριν του δημοσίου ή του κοινωνικού συμφέροντος, συσχετίζονται με θετικά νομικά καθήκοντα και κατευθύνονται προς ορισμένους σκοπούς, τότε τα αντικειμενικά συμφέροντα που προστατεύει η διάταξη της παραγράφου 3 του άρθρου 25 μπορούν να αποβούν αυτόνομη πηγή νομοθετικών και δικαστικών περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, συντελώντας έτσι στον πολλαπλασιασμό των νομικών φραγμών που θέτει το Σύνταγμα στην άσκηση των κατ' ιδίαν θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Η θεμελιακή θέση την οποία επιχειρεί να υποστηρίξει η παρούσα μελέτη είναι το άρθρο 25 § 3 Σ., παρά την κατ' αρχήν εντύπωση που δημιουργεί το γραμματικό νόημα του, δεν περιβάλλει τα θεμελιώδη δικαιώματα με ένα γενικό λειτουργικό περιορισμό, συνδέοντας το σκοπό της άσκησης τους με το δημόσιο, το κοινωνικό ή οποιοδήποτε άλλο συλλογικό συμφέρον, πάντως με αξίες και σκοπούς που τοποθετούνται επάνω ή πέραν από την ανθρώπινη προσωπικότητα. Η «λειτουργικοποίηση» των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η απόσπαση δηλαδή από την εξουσία βουλήσεων» του υποκειμένου-φορέα του δικαιώματος, της ευχέρειας εκλογής του σκοπού της άσκησης του, δεν έχει καταστεί γενικό χαρακτηριστικό του συνταγματικού συστήματος των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

## 2. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ Η΄ ΛΕΙΤΟΥΡΓΗΜΑΤΑ:ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 § 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΣΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ:ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ.

A) Πρώτη προσέγγιση στην προβληματική του άρθρου 25.Το άρθρο 25 και η συνταγματική αναθεώρηση του 1986<sup>2</sup>.

Το ερώτημα, ποια είναι η πραγματική επίδραση των διατάξεων του άρθρου 25 στο συνολικό προσανατολισμό του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων που καθιερώνεται από το Σύνταγμα του 1975,παραμένει ακόμη στη θεωρία και τη νομολογία. Όλοι σχεδόν οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν με το άρθρο 25 φαίνεται να ξεκινούν από την ίδια αφετηρία:η λογική στην οποία κινούνται οι διατάξεις του άρθρου αυτού απομακρύνεται περισσότερο ή λιγότερο από τη κλασική φιλελεύθερη και ατομιστική αντίληψη για την υποκειμενική και αρνητική υφή των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Ας δούμε, λοιπόν, από πιο κοντά γιατί το γραμματικό νόημα της παραγράφου 3 του άρθρου 25 φαίνεται να ανταποκρίνεται σε μια αντιατομιστική αντίληψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην παράγραφο αυτή εμφανίζεται η γνώριμη από ένα όχι και τόσο ελκυστικό συνταγματικό παρελθόν έννοια της «κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων».Αν το «μυστικό» της σκοτεινής αυτής διάταξης βρίσκεται στις προγενέστερες απόπειρες εισαγωγής ή συνταγματικές ρυθμίσεις του θεσμού της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη χώρα μας, τότε ασφαλώς βρισκόμαστε μπροστά σε μία «αμυντική γενική ρήτρα»,η οποία ανάγει διάπλατα τον δρόμο στην κρατική κηδεμονία της πολιτικής ζωής. Αλλά και η ίδια η έννοια της

---

<sup>2</sup> ΤΣΑΤΣΟΣ Δ. Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Γ, θεμελιώδη δικαιώματα, Γενικό μέρος,Αθήνα-Κομοτηνή,1988,ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Π,Το νέο Σύνταγμα και η τακτική της αριστεράς, Κομμουνιστική θεωρία και πολιτική,τευχ.4,1975,σ.16-17,ΒΕΓΛΕΡΗΣ Φ.,Σχέδιο Συντάγματος ή ανθολογία αντιδραστικών διατάξεων του παρελθόντος, σε:Αντί,τευχ.10,11-1-1975,σ. 11 επ, ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α΄,θεωρητικό θεμέλιο, Αθήνα-Κομοτηνή 1985.  
«κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων» κλονίζει ανεπανόρθωτα τη βασική διάκριση

μεταξύ συνταγματικά επιτρεπτού και συνταγματικά ανεπίτρεπτου. Με άλλα λόγια, ό,τι δεν απαγορεύεται δε σημαίνει αναγκαία ό,τι θα επιτρέπεται, αφού θα μπορεί ανά πάσα στιγμή να υπαχθεί στο ενδεχόμενο του «καταχρηστικού».

Ωστόσο, ο προβληματισμός αλλά και οι επιφυλάξεις της θεωρίας για τον πόλο του άρθρου 25 στο σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων δε φαίνεται να βρήκαν ιδιαίτερη ανταπόκριση στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων. Η νομολογία επικαλείται παρ' όλα αυτά συχνά, κατά τον δικαστικό έλεγχο των ατομικών συμπεριφορών, τα ρήτρα του δημοσίου ή γενικού συμφέροντος, ως γενικό περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στον οποίο ενσωματώνονται κατά κάποιον τρόπο όλοι οι ειδικότεροι περιορισμοί που περιέχονται στην κατ' ιδίαν ρύθμιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Ο κίνδυνος που ελλοχεύει στο απλουστευτικό αυτό ερμηνευτικό σχήμα είναι η θεώρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποκλειστικά υπό το πρίσμα της έννοιας του ιδιωτικού συμφέροντος αποκλειστικά με τα συμφέροντα του κράτους.

Στο πλαίσιο όμως ενός τέτοιου ερμηνευτικού σχήματος, η στάθμιση των αγαθών αποβαίνει μοιραία εις βάρος του ασθενέστερου συμφέροντος, το οποίο είναι βέβαια το ιδιωτικό συμφέρον, δηλ. τα θεμελιώδη συμφέροντα.

Αυτό, όμως, που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι η σταθερή πλέον προσφυγή στην έννοια του δημοσίου ή γενικού ή κοινωνικού συμφέροντος, ως οιονεί «φυσικού» ορίου των θεμελιωδών δικαιωμάτων, κατέστησε κατ' αρχήν περιττή την αναζήτηση άλλων συνταγματικών ορίων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτών που ενδεχομένως θα μπορούσε η νομολογία να αντλήσει από τις διατάξεις του άρθρου 25.

Όσον αφορά το πρόβλημα της ερμηνείας του άρθρου 25, μία απάντηση θα μπορούσε να δοθεί από την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1986. Δε θα πρέπει να λησμονείται ότι το Σύνταγμα του 1975 θεωρήθηκε από τη μειοψηφία της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής, ήδη από την πρώτη στιγμή της ψήφισής του, ένα Σύνταγμα, το οποίο θα έπρεπε το ταχύτερο δυνατό να αναθεωρηθεί. Το πολιτικό αίτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος δεν αφορούσε μόνο τις διατάξεις που καθιερώνουν τις λεγόμενες «υπερεξουσίες» του

Προέδρου της Δημοκρατίας αλλά και πολλές από τις διατάξεις που ρύθμιζαν την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Μεταξύ των από αναθεώρηση των διατάξεων, εύλογο θα υπέθετε κανείς ότι θα συμπεριλαμβανόταν πρώτ' απ' όλα εκείνες οι διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων που συνάντησαν στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή των πιο αυστηρή κριτική τους της τότε αντιπολίτευσης, όταν φυσικά αυτή θα είχε καταστεί πλέον αναθεωρητική πλειοψηφία. Δηλαδή, οι διατάξεις των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 25, οι οποίες, αν και είχαν βελτιωθεί κατά πολύ εν σχέσει προς την αρχική διατύπωσή τους στο κυβερνητικό σχέδιο του Συντάγματος, εν τούτοις άφηναν ακόμη κάποια ανοικτά παράθυρα σε μία αυταρχική οπισθοδρόμηση της συνταγματικής ζωής.

Η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, κινούμενη αποκλειστικά στο πεδίο του «Συντάγματος των εξουσιών», δεν άγγιξε τα ζητήματα του «Συντάγματος των δικαιωμάτων». Οι πολιτικές δυνάμεις που την πραγματοποίησαν, διατηρώντας άθικτο το σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το οποίο οι ίδιες στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή είχαν χαρακτηριστεί ως πρόσφορο να υποδεχθεί μια αυταρχική συνταγματική πολιτική, άφησαν ανοικτά όλα τα ερωτήματα που αιωρούνται πάνω από τις διατάξεις του άρθρου 25. Θα πρέπει, όμως, να τονισθεί ότι οι φόβοι και οι προβλέψεις της μειοψηφίας της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής αλλά και της συνταγματικής θεωρίας για μια ενδεχόμενη αυταρχική χρήση του άρθρου 25 § 3, εν μέρει μόνο επιβεβαιώθηκαν, αφού εντοπίζεται αυτή κατά κύριο λόγο στο πεδίο των συνδικαλιστικών ελευθεριών, όπως θα δούμε παρακάτω.

Συμπερασματικά, η συνταγματική αναθεώρηση του 1986 δεν παρέχει επιχείρημα υπέρ της αναβάπτισης της αρχής της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, διότι κάθε άλλο παρά δεδομένο είναι ότι η αρχή αυτή έχει εισαχθεί, μέσω του άρθρου 25 § 3, στην ισχύουσα συνταγματική τάξη.



**B) Το ερώτημα, αν το άρθρο 25 § 3 καθιερώνει την αρχή της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ως σημείο εκκίνησης της έρευνας. Σχετικά με τη διάκριση των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε ατομιστικά και λειτουργικά<sup>3</sup>.**

Οι διατάξεις του άρθρου 25 του Συντάγματος θέτουν ένα γενικό ερμηνευτικό πρόβλημα που αφορά συνολικά το σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Διότι, αν η λειτουργική δέσμευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ερειδόμενη στο άρθρο 25 του Συντάγματος, αποτελεί μια βασική συνιστώσα του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων που καθιερώνεται από το ισχύον Σύνταγμα, τότε η ερμηνεία του συνταγματικού συστήματος των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων θα πρέπει να έχει ως αφετηρία το άρθρο 25. Αυτό πρακτικά θα σήμαινε ότι κατά την άσκηση όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων ο φορέας του δικαιώματος δε θα ήταν ελεύθερος ως προς την επιλογή των σκοπών της άσκησής του, αλλά θα δεσμευόταν από τους σκοπούς των διατάξεων του άρθρου 25, που θα προκαθόριζαν τον τελολογικό ορίζοντα όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Άμεση συνέπεια της επίδρασης του άρθρου 25 στη συνταγματική εγγύηση των κατ' ιδίων θεμελιωδών δικαιωμάτων θα ήταν ο πολλαπλασιασμός των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εκτός από τα εξωτερικά όρια των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία έχουν ως δικαιολογητικό λόγο την προστασία άλλων συνταγματικών αγαθών και ιδίως την διαφύλαξη των ελευθεριών των άλλων και τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας,

---

<sup>3</sup>BENIZEΛΟΣ ΕΥ., Το άρθρο 25 § 3 του Συντάγματος στη νομολογία (καταχρηστική άσκηση δικαιώματος). Εξι διαπιστώσεις και μία πρόταση ερμηνείας σε: Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 110 επ., ΜΑΝΕΣΗΣ ΑΡ., Ατομικές ελευθερίες, Θεσσαλονίκη, 1982, σ. 58 επ., ΤΣΑΤΣΟΣ Δ., Συνταγματικό δίκαιο, τόμος Γ', θεμελιώδη δικαιώματα, Γενικό μέρος, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν., Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων, ΙΙ. Δικαιώματα και υποχρεώσεις των στατιωτικών, Αθήνα-Κομοτηνή, 1992, σ. 23-24, ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ., Ο σκοπός του δικαιώματος της απεργίας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1987, σ. 42 επ.

θα υφίσταντο πλέον και τα εσωτερικά όρια των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία θα συνάγονταν από τον σκοπό ή τους σκοπούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τους οποίους θα προκαθόριζε το άρθρο 25 § 3 του Συντάγματος. Αντίθετα με τα εξωτερικά όρια, που λειτουργούν ως φραγμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εμποδίζοντας τις παρεκκλίσεις τους, χωρίς όμως να διαγράφουν τους τελικούς στόχους της άσκησής τους, τα εσωτερικά όρια περιορίζουν δραστικά το περιεχόμενο της υποκειμενικής βούλησης του φορέα του δικαιώματος, εξαρτώντας τη νομιμότητα της άσκησής του από την ανταπόκριση των επιλογών του φορέα του σε κάποια ηθικοπολιτικά πρότυπα συμπεριφοράς στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτά που θα τυποποιούσε το άρθρο 25 § 3.

Τα ηθικο-πολιτικά αυτά πρότυπα συμπεριφοράς θα αποτελούσαν πηγή έμπνευσης και νομιμοποίησης νομοθετικών περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ ταυτόχρονα, ακόμη και χωρίς περαιτέρω νομοθετική εξειδίκευση τους, θα λαμβάνονται υπ' όψη αυτεπαγγέλτως από τον δικαστή ως συνταγματικά κριτήρια αξιολόγησης των ατομικών συμπεριφορών. Αν υποτεθεί λ.χ. ότι σκοπός της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων θα ήταν η «πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου»(άρθρο 25 § 4)τότε ο κοινός νομοθέτης θα είχε τη δυνατότητα να θεσπίζει περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θα δικαιολογούνταν από τον σκοπό αυτόν, ο δε δικαστής, ακόμη και χωρίς προηγούμενη νομοθετική παρέμβαση, θα είχε τη δυνατότητα να ελέγχει αυτεπαγγέλτως την ανταπόκριση των ατομικών συμπεριφορών προς τον σκοπό αυτό.

**Με άλλα λόγια**, λειτουργικά δικαιώματα δε θα ήταν μόνον όσα το Σύνταγμα χαρακτηρίζει ή επιτρέπει στον κοινό νομοθέτη να διαμορφώσει ως τέτοια, αλλά ανεξαιρέτως τα θεμελιώδη δικαιώματα. Ποια θεμελιώδη δικαιώματα, όμως, έχουν άραγε, ανεξάρτητα από την ενδεχόμενη επίδραση του άρθρου 25 στη συνταγματική εγγύησή τους, λειτουργικό χαρακτήρα;

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τουλάχιστον εκείνα τα θεμελιώδη δικαιώματα, από ο πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποκτά, θεωρούμενο υπό το πρίσμα της αντιδικτατορικής ratio του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων, μία νέα διάσταση. Διότι ένα από τα στερεότυπα της πολιτικής και της συνταγματικής ιδεολογίας του στρατιωτικού καθεστώτος ήταν η έξαρση του λειτουργικού χαρακτήρα των δικαιωμάτων του υποκειμένου. Η ελευθερία, σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, την οποία άλλωστε υιοθετούν όλα τα αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα, ως νομιμοποιητική ιδεολογία της ανελεύθερης και καταπιεστικής πολιτικής τους, δεν είναι υποκειμενικό κτήμα του ατόμου αλλά κοινωνικό λειτούργημα.

Από την αφετηριακή αυτή επιλογή εμπνέεται όλο το σύστημα των λειτουργικών περιορισμών που συνοδεύουν τα θεμελιώδη δικαιώματα στα «Συντάγματα» της δικτατορίας. Έτσι π.χ. η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών επιτρέπεται μόνον εντός των ορίων εκείνων που διασφαλίζουν την προστασία των γενικών συμφερόντων του κοινωνικού συνόλου (άρθρο 24 §1), απαγορεύεται ως καταχρηστική η άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων που ενεργείται με σκοπό τον αγώνα εναντίον του κρατούντος πολιτεύματος (άρθρο 24 §1), απαγορεύονται οι ενώσεις προσώπων, των οποίων ο σκοπός ή η δράση στρέφεται κατά του πολιτεύματος ή του κοινωνικού καθεστώτος (άρθρο 19 §2), τίθενται εκτός νόμου τα πολιτικά κόμματα των οποίων οι σκοποί ή η δράση αντιτίθενται προς το πολίτευμα ή τείνουν στην ανατροπή του υφιστάμενου κοινωνικού καθεστώτος (άρθρο 58 §5), απαιτείται «έργω εκδηλούμενη» πίστη των δημοσίων υπαλλήλων στην Πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη (άρθρο 123 §1), η εκπαιδευτική διαδικασία οργανώνεται ως εργαλείο διάδοσης και επιβολής των αξιών του ελληνικού πολιτισμού (άρθρο 7) κ.λ.π.

Όλες όμως αυτές οι διατάξεις που εκφράζουν την ίδια ακριβώς σκέψη, ότι δηλαδή η άσκηση της ελευθερίας δεν αποτελεί ατομικό δικαίωμα αλλά κοινωνικό λειτούργημα, θεσπίστηκαν με την πρόθεση να εφαρμοστούν, ιδίως όταν την ανοιχτή καταπίεση θα την διαδεχόταν ένα δημοκρατικόμορφο καθεστώς, το οποίο θα διασφάλιζε στο διηνεκές τον έλεγχο των ενόπλων δυνάμεων πάνω στην ελληνική πολιτική ζωή.

**B) Η συστηματική ενότητα του Συντάγματος. Η «θέση υπεροχής» των αρχών της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 §1) και της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας (άρθρο 5 §1) στο συνταγματικό σύστημα.**

Το πιο σημαντικό πρόβλημα που τίθεται κατά τη συστηματική ερμηνεία της παραγράφου 3 του άρθρου 25 του Συντάγματος είναι η εναρμόνισή της με τις διατάξεις των άρθρων 2 §1 και 5 §1 του Συντάγματος. Τόσο η διάταξη του άρθρου 2 §1, στην οποία κατοχυρώνεται η αρχή της αξίας του ανθρώπου, όσο και η διάταξη του άρθρου 5 §1, στην οποία κατοχυρώνεται η αρχή της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας, κατέχουν μία «θέση υπεροχής», δηλαδή έναν ιεραρχικά και λειτουργικά σπουδαίο ρόλο στο συνταγματικό σύστημα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Τον ρόλο αυτόν επισημοποιεί το άρθρο 110 §1 του Συντάγματος εντάσσοντας το ουσιώδες συνταγματικό περιεχόμενο, αυτό δηλαδή που δεν υπόκειται σε αναθεώρηση, και τις διατάξεις των άρθρων 2 §1 και 5 §1. Στο σημείο αυτό χρειάζεται κάποια προσοχή, γιατί η ερμηνευτική επίκληση του άρθρου 110 §1, μπορεί ν' αποδειχθεί ιδιαίτερα επικίνδυνη για τα θεμελιώδη δικαιώματα. Η βάση πάνω στην οποία μπορεί να οικοδομηθεί η ταυτότητα των αισθημάτων των πολιτών προς το κράτος δεν είναι η συνταγματική επιβολή ενός «κλειστού» συστήματος αξιών, στο οποίο θα πρέπει να προσαρμοσθεί αναγκαστικά η ατομική και συλλογική συμπεριφορά αλλά η εγγύηση και η αναγνώριση του πλουραλισμού των αξιών.

Για τη συστηματική ερμηνεία του άρθρου 25 §3 αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η ερμηνευτική λειτουργία των αρχών της αξίας του ανθρώπου και της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Οι αρχές αυτές περιέχουν τις υπέρτερες αξίες του συστήματος των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το αξιολογικό πλαίσιο αναφοράς μέσα στο οποίο θα πρέπει να κινηθεί απαραίτητα η ερμηνεία των κατ' ιδίαν συνταγματικών διατάξεων που διασφαλίζουν θεμελιώδη δικαιώματα. Όμως οι αξίες που περιέχουν οι αρχές αυτές είναι αξίες ατομικές – προσωπικές και όχι αξίες δημόσιες ή συλλογικές. Το αξιολογικό προβάδισμα δίνεται στα δικαιώματα, όχι στις υποχρεώσεις του ατόμου έναντι του κράτους ή της κοινωνίας. Η εικόνα του ανθρώπου από την οποία εκκινούν τα άρθρα 2 §1 και 5 §1 δεν είναι εγωκεντρική ή εγωκρατική. Η ατομική ύπαρξη αναγνωρίζεται ως αναγκαία συν-ύπαρξη, χωρίς όμως αυτό να εμποδίζει την πραγματοποίηση προσωπικών και διαφοροποιημένων σχεδίων ζωής. Η οριοθέτηση του άρθρου 5 §1 αντικατοπτρίζει αυτήν ακριβώς την προβληματική. Τα «δικαιώματα των άλλων» το «Σύνταγμα» και τα «χρηστά ήθη» περιορίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα μόνο κατ' έκταση και όχι κατά τους επιδιωκόμενους σκοπούς. Το ερμηνευτικό κριτήριο, το οποίο συνάγεται από τις 2 παραπάνω αρχές μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: η συνταγματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποβλέπει στην τελειοποίηση και ευδαιμονία του ανθρώπου, στην πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

## ΕΙΔΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

### 4. ΕΝΝΟΙΑ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ 25 §3ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

**Α) Έννοια της κατάχρησης και απαγορευτικές ρήτρες. Ο σκοπός ως εννοιολογικό στοιχείο κατάχρησης.**

Πρώτη κοινή διαπίστωση είναι ότι κατά κανόνα στα διάφορα συνταγματικά κείμενα ούτε καθορίζεται γενικά πότε συντρέχει κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Εξαίρεση αποτελεί το δυτικογερμανικό Σύνταγμα, ο θεμελιώδης Νόμος της Βόννης, από το άρθρο 13 του οποίου συνάγεται ότι ως κατάχρηση θεωρείται οπωσδήποτε η χρησιμοποίηση θεμελιωδών δικαιωμάτων για την καταπολέμηση της ελεύθερης δημοκρατικής έννομης τάξης. Μια δεύτερη εξαίρεση είναι το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα, το οποίο στο άρθρο 25 §3 ορίζει ότι «η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται». Ωστόσο, γίνεται φανερό ότι η έννοια της καταχρήσεως δεν προσδιορίζεται ρητώς από το Σύνταγμα, όπως από το άρθρο 281 του Αστικού Κώδικα. Και εδώ, όμως, *mutates mutandis*, τα όρια ανάμεσα στη θεμιτή χρήση και την αθέμιτη κατάχρηση προκύπτουν από την σύνολη συνταγματική τάξη και ειδικότερα από τον σκοπό του εκάστοτε δικαιώματος, τον οποίο υπερακοντίζει ή και αντιστρατεύεται ο καταχρώμενος, ανεξάρτητα από τυχόν ππαίσμα του. Υπό το πρίσμα αυτό, το Σύνταγμα. Ορίζοντας ότι «η αναγνώριση και προστασία των θεμελιωδών και απαραγράπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου υπό της πολιτείας αποβλέπει εις τη πραγματοποίηση της κοινωνικής προόδου εν ελευθερία και δικαιοσύνη» προσδιορίζει θετικά την αποθετική έννοια της καταχρήσεως : η χρήση του δικαιώματος κατά τρόπο ασυμβίβαστο με την πραγματοποίηση της κοινωνικής δικαιοσύνης εν ελευθερία και δικαιοσύνη αποτελεί κατάχρηση και απαγορεύεται.

Επομένως, οι πρώτες δυσκολίες που συναντώνται στα εθνικά δίκαια είναι ο προσδιορισμός του πότε η άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος είναι καταχρηστική. Οι δυσκολίες αυτές, που ανακύπτουν άλλωστε σε όλους τους κλάδους του δικαίου και στη γενική θεωρία του δικαίου, γίνονται βέβαια περισσότερο αισθητές σε έννομες τάξεις όπως η ελληνική, οι οποίες έχουν συνταγματική διάταξη που απαγορεύει γενικά την καταχρηστική άσκηση συνταγματικών δικαιωμάτων.

Για τον καθορισμό της έννοιας της καταχρηστικής άσκησης θεμελιώδους δικαιώματος χρήσιμες ίσως θα μπορούσαν να φανούν οι γενικές αρχές του δικαίου που περικλείονται και στις διατάξεις της Ε.Σ.Δ.Α. (άρθρα 17 και 18).

Έτσι θα πρέπει κατ' αντιστοιχία να θεωρηθεί οπωσδήποτε ως καταχρηστική η επίκληση ή χρήση του συνταγματικού δικαιώματος που γίνεται με σκοπό την κατάλυση οποιουδήποτε από τα δικαιώματα και τις ελευθερίες που κατοχυρώνει το Σύνταγμα, καθώς επίσης η επίκληση ή χρήση για σκοπούς άλλους απ' αυτούς για τους οποίους έχει καθιερωθεί η συνταγματική προστασία. Χωρίς αμφιβολία τόσο ο προσδιορισμός των σκοπών της συνταγματικής προστασίας διαφόρων δικαιωμάτων όσο και η διάγνωση της επιδίωξης συγκεκριμένου σκοπού παρουσιάζουν σοβαρές πρακτικές δυσκολίες. Η κατοχύρωση των περισσότερων ατομικών δικαιωμάτων δεν συσχετίζεται βέβαια με ένα ορισμένο σκοπό, αλλά αντιθέτως, ο καθορισμός του σκοπού που επιδιώκει η εκάστοτε άσκηση του ενός δικαιώματος είναι συστατικό μέρος του δικαιώματος, όπως το κατοχυρώνει το Σύνταγμα. Ενώ, όμως το Σύνταγμα μιας ελεύθερης και δημοκρατικής πολιτείας δεν ορίζει συνήθως τους σκοπούς για τους οποίους και μόνο μπορεί να γίνει χρήση ενός ατομικού δικαιώματος, ορίζει ρητά ή σιωπηρά ορισμένους σκοπούς για τους οποίους **δεν μπορεί να γίνει χρήση του δικαιώματος.**

Ο κυριότερος από αυτούς είναι προφανώς η κατάλυση του Συντάγματος. Κατά τα άλλα, το Σύνταγμα όχι μόνο ανέχεται αλλά και προστατεύει τον πολιτικό αντίλογο και την κριτική, ακόμη και όταν αυτή αποσκοπεί στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Δεν προστατεύει όμως, την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων που επιδιώκει την κατάλυση του Συντάγματος.

Η άσκηση αυτή είναι καταχρηστική και απαγορεύεται από το ίδιο το Σύνταγμα. Όταν μάλιστα επιδιώκεται η βίαιη κατάλυση του Συντάγματος, το Σύνταγμα προβλέπει το δικαίωμα και την υποχρέωση των Ελλήνων να αντισταθούν «δια παντός μέσου» (άρθρο 120 §4).

Οι δυσκολίες τις οποίες, όπως αποδείχθηκε, παρουσιάζει ο ορισμός της κατάχρησης συνταγματικών δικαιωμάτων μειώνονται βέβαια στις ειδικές εκείνες περιπτώσεις, που τα ίδια τα Συντάγματα κατά την κατοχύρωση ορισμένων δικαιωμάτων προσδιορίζουν ταυτοχρόνως και ορισμένες μορφές της άσκησής τους, που ο συντακτικός νομοθέτης θεωρεί ως καταχρηστική και τις οποίες απαγορεύει ρητά. Δύο τέτοιες περιπτώσεις περιέχει λ.χ. το ελληνικό Σύνταγμα, σχετικά με την ιδιοκτησία αφ' ενός, ορίζοντας ότι «τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν δεν μπορούν ν' ασκούνται σε βάρος του γενικού συμφέροντος» (άρθρο 17 §1) και με την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία αφ' ετέρου, η οποία «δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας» (άρθρο 106 §2).



## **B) Ιστορική προέλευση και ανάπτυξη της θεωρίας της κατάχρησης των ιδιωτικών δικαιωμάτων.**

Η θεωρία της κατάχρησης δικαιώματος, με τη σύγχρονη της έννοια, αναδύεται στα πλαίσια του αστικού δικαίου κατά τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα. Η εξέλιξη της θεωρίας αυτής μπορεί να χωριστεί σε μία φάση νομολογιακή, κατά την οποία η επιστημονική συζήτηση για τον καθορισμό της έννοιας της κατάχρησης δικαιώματος διεξάγεται κυρίως ενώπιον των δικαστηρίων, και σε μια φάση νομοθετική, κατά την οποία εισάγεται η μορφή αυτή του εσωτερικού ορίου των ιδιωτικών δικαιωμάτων στους αστικούς κώδικες πολλών χωρών.

Μεταξύ των διαφόρων κριτηρίων τα οποία χρησιμοποιώντας στη θεωρία αυτή για τη διαπίστωση της κατάχρησης δικαιώματος αυτά που είχαν την πιο συχνή εφαρμογή ήταν η πρόθεση βλάβης άλλου, η ύπαρξη πταίσματος, η έλλειψη έννομου συμφέροντος και η εκτροπή κατά την άσκηση του δικαιώματος από τη κοινωνική του λειτουργία ή τον κοινωνικό του σκοπό. Το τελευταίο αυτό κριτήριο μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζει περισσότερο από κάθε άλλο την αληθινή φυσιογνωμία της θεωρίας της κατάχρησης δικαιώματος. Η εδραίωση της θεωρίας της κατάχρησης δικαιώματος είχε ως συνέπεια την διεύρυνση της δικαιοπλαστικής εξουσίας του δικαστή ως εφαρμοστή του δικαίου, έτσι ώστε αυτός να μπορεί να καλύπτει τα κενά της νομοθεσίας, προσαρμόζοντας τα όρια των ατομικών δικαιωμάτων στις μεταβαλλόμενες οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες.

Το προνομιακό πεδίο επεξεργασίας και εφαρμογής της θεωρίας της κατάχρησης δικαιώματος ήταν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας : όχι τυχαία άλλωστε, αφού το ενδεχόμενο μιας αντικοινωνικής συμπεριφοράς του φορέα του δικαιώματος προσιδιάζει κατά κάποιον τρόπο στη φύση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

Σιγά - Σιγά όμως το πεδίο εφαρμογής της θεωρίας της κατάχρησης δικαιώματος επεκτάθηκε και πέραν του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, καταλαμβάνοντας προοδευτικά το μεγαλύτερο μέρος των προσωπικών και πραγματικών, με άλλα λόγια των συναλλακτικών *latu sensu* σχέσεων των πολιτών. Στην εξέλιξη αυτή τουλάχιστον σε ότι αφορά την ελληνική έννομη τάξη, αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η νομοθετική καθιέρωση του περιορισμού της κατάχρησης δικαιώματος ως γενικής αρχής του αστικού δικαίου: «Η άσκηση του δικαιώματος απαγορεύεται εάν αυτή υπερβαίνει προφανώς τα όρια τα επιβαλλόμενα εκ της καλής πίστεως ή των χρηστών ηθών ή εκ του κοινωνικού ή οικονομικού σκοπού του δικαιώματος» (άρθρο 281 Α.Κ.). Η θεωρία της κατάχρησης δικαιώματος αποτελεί προϊόν της μεταβολής των αντιλήψεων περί των ορίων των ιδιωτικών και ιδίως των περιουσιακών δικαιωμάτων. Κατ' αυτήν, που απηχεί τη νεότερη κοινωνική αντίληψη περί δικαιώματος, ο φορέας του δικαιώματος έχει την υποχρέωση όχι μόνο να σέβεται τα νομικά πλαίσια που υπαγορεύουν οι αντικειμενικές ανάγκες της κοινωνικής συμβίωσης, αλλά και να συντονίζει τη δράση του κατά τρόπο θετικό προς τα συμφέροντα του κοινωνικού συνόλου.

**Γ) Το άρθρο 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης και η θεωρία της κατάχρησης των ιδιωτικών δικαιωμάτων. Η υποταγή των θεμελιωδών δικαιωμάτων στη σκοπιμότητα αναπαραγωγής του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος. Η συνταγματική δικαιοσύνη ως μηχανισμός πολιτικού ελέγχου και συνειδήσεων. Η ατονία του άρθρου 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης<sup>8</sup>.**

Κατά το άρθρο 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης καταχρηστική άσκηση ορισμένων συνταγματικών δικαιωμάτων, η οποία αποσκοπεί στη διάβρωση του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος, έχει ως έννομη συνέπεια την «αποδυνάμωση του δικαιώματος» (*Verusirkung*) και την αδυναμία του δικαιούχου να το ασκήσει. Η αποδυνάμωση των δικαιωμάτων επέρχεται μόνο μετά από απόφαση του Ομοσπονδιακού

Συνταγματικού Δικαστηρίου. Η αίτηση για την αποδυνάμωση μπορεί να κατατεθεί από την ομοσπονδιακή Βουλή, από την Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση ή από την Κυβέρνηση μιας χώρας της Ομοσπονδίας. Η αποδυνάμωση μπορεί να περιορισθεί για ορισμένη χρονική περίοδο, το λιγότερο ένα χρόνο. Το άρθρο 18 ολοκληρώνει το εξαιρετικά καχύποπτο θεσμικό σύστημα της τέως Δυτικής Γερμανίας, το οποίο προβλέπει πέρα από την ατομική αποδυνάμωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τη δυνατότητα κήρυξης πολιτικών κομμάτων ως αντισυνταγματικών (άρθρο 21 §2) και τον έλεγχο της πολιτικο-ιδεολογικής «πίστης» των δημοσίων υπαλλήλων στο Σύνταγμα (άρθρο 33 §4). Η συνταγματική **ιδεολογία που ενοποιεί όλες αυτές τις αρχές και τους αμυντικούς μηχανισμούς έχει τις ρίζες της σε μία παραμορφωτική ερμηνεία του ναζιστικού φαινομένου, σύμφωνα με την οποία, υπεύθυνη για τη «νόμιμη επανάσταση» του Χίτλερ ήταν η αξιολογική ουδετερότητα του Συντάγματος της Βαϊμάρης.**

Το ά.18 του γερμανικού Συντάγματος καθιερώνει σε συνταγματικό επίπεδο την πιο σοβαρή νομικό-πολιτική ρωγμή στην ιδεολογική παράδοση του φιλιλεύθερου κράτους δικαίου. Σύμφωνα με τη παράδοση αυτή τα θεμελιώδη δικαιώματα χαρακτηρίζουν ένα τομέα ελευθερίας, του οποίου το περιεχόμενο καθορίζεται αποκλειστικά από τους ίδιους τους φορείς των θεμελιωδών δικαιωμάτων και είναι κατά συνέπεια ανοικτό σε κάθε πολιτική τελολογία. Αντίθετα, το ά.18 εισάγει στο περιεχόμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων της δέσμευση της πολιτικά υπεύθυνης άσκησής τους, όχι με τη μορφή εξωτερικών φραγμών, αλλά με τη μορφή ενός υποχρεωτικού εσωτερικού περιορισμού αυτών των δικαιωμάτων. Ιστορικά, οι έννοια της συνταγματικής δικαιοσύνης συνδέθηκε με την προστασία των δικαιωμάτων του ατόμου από τις καταχρήσεις της νομοθετικής εξουσίας. Αντίθετα, σύμφωνα με το ά.18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αναλαμβάνει τον ρόλο, όχι του φύλακα των δικαιωμάτων του ατόμου, αλλά τον ρόλο του φύλακα του ίδιου του κράτους, αφού έχει ως ειδική αποστολή τη διασφάλιση της κρατικής ενότητας από την πολιτικά επικίνδυνη χρήση

των ελευθεριών. Το κριτήριο της καταχρηστικότητας κατά το ά.18 είναι η διακινδύνευση των νομιμοποιητικών βάσεων του πολιτικού συστήματος, δηλαδή η πολιτικά επικίνδυνη αλλά νόμιμη, σύμφωνα με τα κριτήρια της τυπικής συνταγματικής νομιμότητας, χρήση των ελευθεριών. Από την άποψη πάντως του συγκριτικού συνταγματικού δικαίου, αυτό που έχει περισσότερο ενδιαφέρον δεν είναι τόσο η πολιτική ratio του ά. 18 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης ούτε η αμφισβητήσιμη καινοτομία που αυτό εισήγαγε στον κλασικό ρόλο της συνταγματικής δικαιοσύνης, όσο ότι η εν λόγω διάταξη δεν εφαρμόστηκε ποτέ μέχρι σήμερα ούτε φαίνεται ότι μπορεί να εφαρμοσθεί στο μέλλον. Οι εγγυήσεις της γνώμης, της ελευθερίας της διδασκαλίας, της ελευθερίας του συνετερίζεσθαι, του ενεργητικού και παθητικού εκλογικού δικαιώματος – θεμελιωδών δικαιωμάτων τα οποία είναι όλα επιδεκτικά αποδυνάμωσης μέσα από τη διαδικασία του ά.18-είναι τόσο βαθιά ριζωμένες στη φιλελεύθερη –δημοκρατική παράδοση της κοινωνίας της εποχής μας, ώστε η κατάργησή τους, αποκλειστικά για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, ακόμη και όταν αφορά ένα άτομο μόνο, θέτει σε αμφισβήτηση τους θεμελιώδεις κανόνες της νομιμοποίησης της κρατικής εξουσίας.

**Δ) Η αμφισβήτηση της πρακτικής νομικής σημασίας του άρθρου 25 § 3. Το κρίσιμο ερώτημα:το Σύνταγμα μπορεί να περιέχει διατάξεις στερούμενες νομικών συνεπειών;<sup>9</sup>**

Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες που καταλήγουν να υποστηρίζουν, η κάθε μία από διαφορετική αφετηρία, ότι το άρθρο 25 § 3 στερείται τελικά πρακτικής νομικής σημασίας, και που παραμένουν δογματικά μετέωρες αν δεν δοθεί καταφατική

---

ΡΑΙΚΟΣ Α., Συνταγματικό δίκαιο,τόμος Α΄,Εισαγωγή-Οργανωτικό μέρος,τεύχ.Α΄,Αθήνα-Κομοτηνή,1990,σ.262 επ.,ΤΣΑΤΣΟΣ Δ.,Συνταγματικό Δίκαιο,τόμος Γ΄,θεμελιώδη δικαιώματα,Ι,Γενικόμέρος,Αθήνα-Κομοτηνή,1988,σ.,323-324,ΚΥΡΙΑΖΗΣ-ΓΟΥΒΕΛΗΣ .,Φιλοσοφία των δικαιωμάτων,Αθήνα,1986,σ.,160-161.

απάντηση σ' ένα κρίσιμο θεωρητικό συνταγματικό ερώτημα, που μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: **Είναι δυνατόν να υπάρχουν στο Σύνταγμα διατάξεις άμοιρες νομικών συνεπειών;**

Δεν πρόκειται ασφαλώς για ένα νέο πρόβλημα της επιστήμης του συνταγματικού δικαίου. Η ιδέα ότι οι συνταγματικές διατάξεις δεν έχουν *a priori*, όλες αδιακρίτως, κανονιστική νομική αξία, εμφανίζεται κατά διαστήματα στην επιστήμη του συνταγματικού δικαίου, αλλά η ανομοιογένεια ανάμεσα στις διάφορες απόψεις είναι τέτοια που καθιστά αδύνατη την αναγωγή τους σε μία ενιαία θεωρητική αντίληψη. Πάντως, η γενική αρχή είναι ότι ο ερμηνευτής οφείλει να προϋπόθεση τη δυνατότητα εξαγωγής κανονιστικών νοημάτων από όλες τις συνταγματικές διατάξεις και μόνο σε οριακές περιπτώσεις να παραιτηθεί από τη προσπάθεια νομικής αξιοποίησης τους. Εξ' αυτού ορμώμενοι, με βάση απόψεις που έχουν υποστηριχθεί από το καθεστώς του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κατηγορίες συνταγματικών διατάξεων που στερούνται πρακτικής νομικής αξίας:

I. Διατάξεις που επιτάσσουν ή απαγορεύουν μια συγκεκριμένη ενέργεια ή συμπεριφορά, αλλά στερούνται κυρώσεις: αυτές μπορούμε να τις ονομάσουμε ατελείς συνταγματικές διατάξεις, *leges imperfectae*.

Κατά την επικρατέστερη εκδοχή στη θεωρία η διάταξη του υά.29 § 1 εδ. Ά του Συντάγματος που ορίζει ότι η οργάνωση και η δράση των κομμάτων «οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος», εκφράζει απλώς μια ευχή του συντακτικού νομοθέτη, είναι δηλαδή μια *lex imperfecta* υπό την προαναφερθείσα έννοια.

II. Διατάξεις που χαρακτηρίζονται από μία υπέρμετρη αοριστία του περιεχομένου τους, ώστε να καθιστάται αδύνατη η ερμηνευτική προσέγγισή τους. Κατά μια ενδιαφέρουσα εκδοχή, η υπερβολική αοριστία της έννοιας «ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» στο άρθρο 16 § 2 του συντάγματος αφαιρεί από τη διάταξη αυτή-κατά το μέρος που ορίζει την «ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» ως σκοπό της παιδείας-τη νομική της σημασία.

III. Διατάξεις των οποίων το περιεχόμενο προσδιορίζεται *per relationum* από άλλες συνταγματικές διατάξεις και οι οποίες, επιπλέον, δεν μπορούν να αποτελέσουν ούτε ερμηνευτικούς κανόνες. Κατά μία εκδοχή – απομονωμένη όμως στη θεωρία – τέτοιο χαρακτήρα έχει η διάταξη του άρθρου 5 § 1 για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και την ελεύθερη συμμετοχή του καθενός στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας στο μέτρο που η ελεύθερη ανάπτυξη της ύπαρξης και της δράσης καθενός και ο τρόπος συμμετοχής του στα κοινά καθορίζονται από άλλες συνταγματικές διατάξεις, που μόνο αυτές παρέχουν νομικές δεσμεύσεις.

**E) Το άρθρο 25 § 3 ως *lex imperfecta*. Αποθάρρυνση της αντιλειτουργικής χρήσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων<sup>10</sup>.**

Η διάταξη του ά.25 § 3 μ του ά. 25 § 3 μπορεί να θεωρηθεί *lex imperfecta*, αν γίνει δεκτό ότι δεν περιέχει κανόνα αμεσης δικαστικής ή διοικητικής εφαρμογής αλλά ούτε μετά τη διαγραφή της επιφύλαξης του νόμου που τη συνόδευε στην αρχική διατύπωσή της-να έχει οποιαδήποτε νομοθετική απόδοση.

---

Η νομοθετική απαγόρευση της κατάχρησης του δικαιώματος της απεργίας κατά το ά., 33 § 2 του Ν.330/76 δεν μπορεί να θεωρηθεί υλοποίηση του ά.25 § 3 του Συντάγματος. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή καταχρηστική απεργία συνιστούσε «η πραγματοποίηση ταύτης άνευ προηγούμενης προειδοποίησης του εργοδότη ή του επαγγελματικού σωματίου αυτού, προς άμεσον διεξαγωγήν διαπραγματεύσεων...» Αυτό όμως είναι ένα διαδικαστικό κριτήριο που δικαιολογείται κατ'αρχήν από την ανάγκη εναρμόνισης του δικαιώματος της απεργίας, με άλλα συνταγματικός προστατευόμενα συμφέροντα και στην προκειμένη περίπτωση τα οικονομικά συμφέροντα του εργοδότη (δηλαδή την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία) τα οποία υφίστανται από μία άγρια (χωρίς προειδοποίηση) απεργία μία ζημιά διαφορετική και βαρύτερη από εκείνη που επιφέρει μια προαναγγελθείσα απεργία, BENIZΕΛΟΣ ΕΥ., Η καταχρηστική άσκηση της συνδικαλιστικής ελευθερίας (α. 23 και 25 § 3Σ) σε: Δίκαιο και Πολιτική, τευχ.3, 1982.

Αυτό σημαίνει πρακτικά το εξής: υπό την ισχύουσα «ελλιπή» διατύπωση του άρθρου 25 § 3 αποτελεί απλώς ευχή, χωρίς καμία νομική δέσμευση. Η κατάχρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί πράξη ηθικώς καταδικαστέα, δεν συνοδεύεται όμως από κυρώσεις, εφόσον δεν υπάρχει ταυτόχρονα και παράβαση του Συντάγματος. Είναι φανερό ότι μία συνταγματική διάταξη που θεσπίζει μεν έναν περιορισμό στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά υπό μορφή ηθικό-πολιτικής αρχής, βρίσκεται στα όρια του νομικού παραδόξου. Ωστόσο, μια λογική εξήγηση για τη νομική ένδεια του άρθρου 25 § 3 υπάρχει και θα πρέπει να αναζητηθεί στον πολιτικό και συνταγματικό συμβιβασμό που βρίσκεται πίσω από τη διάταξη αυτή.

Μπορούμε όμως να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις, με κριτήριο κυρίως την πολιτική ratio της απαγόρευσης της κατάχρησης των ατομικών δικαιωμάτων στην πρόταση συνταγματικής αναθεώρησης του 1963 και στο κυβερνητικό σχέδιο του Ι. του 1975, αφού κοινή ήταν και στις δύο περιπτώσεις η επιδίωξη των υποστηρικτών της εισαγωγής του θεσμού. Αν υποθεθεί ότι η λογική αυτή επιβίωση στο Σύνταγμα του 1975, έστω και στο επίπεδο των ρητορικών διακηρύξεων, η έννοια της κατάχρησης δικαιώματος στο α.25 § 3 θα πρέπει να ταυτισθεί η έννοια της αντιλειτουργικής χρήσης των θεμελιωδών ελευθεριών. Η επιταγή της απαγόρευσης της κατάχρησης δικαιωμάτων δεν έχει με την έννοια αυτή άλλο νόημα, παρά εκείνο της αποθάρρυνσης των πολιτών να ασκούν τα δικαιώματά τους κατά ένα τρόπο που δεν είναι λειτουργικός για την αναπαραγωγή του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος.

Η έλλειψη κύρωσης για τη μη τήρηση αυτής της επιταγής δεν αφήνει στο α. 25 § 3 πολλά περιθώρια για την εκπλήρωση μιας τέτοιου είδους «παιδαγωγικής» λειτουργίας. Η αντί-λειτουργική για τις ανάγκες του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος χρήση των θεμελιωδών ελευθεριών, όσο παραμένει στον χώρο του συνταγματικά επιτρεπτού, δεν είναι, σύμφωνα πάντοτε με την ερμηνεία του ά.25 § 3 ως *lex imperfecta*, μία συμπεριφορά απέναντι στην οποία το Σύνταγμα έκρινε ότι χρειάζεται να προστατευθεί με νομικά μέσα.

**Συμπερασματικά**, το ά.25 § 3 από τη στιγμή που στερείται κυρώσεων, δεν φαίνεται ικανό να επιβάλλει ένα διάχυτο πολιτικό και κοινωνικό κομφορμισμό, είναι δηλαδή και από την άποψη της παιδαγωγικής του λειτουργίας μία διάταξη αμφίβολης αποτελεσματικότητας.

**ΣΤ) Η αοριστία στις συνταγματικές διατάξεις. Το ανεφάρμοστο της διάταξης του άρθρου 25 § 3 λόγω ανυπαρξίας δικαιοδοτικών κριτηρίων εφαρμογής της<sup>11</sup>.**

Το ζήτημα της αοριστίας των συνταγματικών εννοιών δε φαίνεται ότι έχει συγκεντρώσει, αντίθετα, ίσως απ' ό,τι θα έπρεπε κανείς, την ιδιαίτερη προσοχή της συνταγματικής θεωρίας. Μια εξήγηση για την απουσία εξειδικευμένων αναλύσεων πάνω στο θέμα αυτό, είναι ίσως ότι το ενδιαφέρον της θεωρίας εντοπίστηκε σε ζητήματα συναφή, τα οποία συμπεριλαμβάνονται κατά κάποιον τρόπο στο γενικότερο πρόβλημα της αοριστίας των εννοιών της συνταγματικής γλώσσας. Η νομική αξία των συνταγματικών διατάξεων κοινωνικού περιεχομένου, οι οποίες περιέχουν κατά κανόνα αόριστες και αξιολογικές έννοιες που παρουσιάζουν αυξημένες δυσχέρειες ερμηνείας, είναι το πιο χαρακτηριστικό από αυτά τα ειδικότερα ζητήματα που απασχόλησαν κυρίως τη μεταπολεμική συνταγματική θεωρία.

---

<sup>11</sup>ΜΑΝΕΣΗΣ ΑΡ., Η έκτακτος νομοθετική διαδικασία σε: Συνταγματική θεωρία και πράξη, Θεσσαλονίκη 1980,σ.207,επ.,ΚΟΥΤΟΥΠΑ –ΡΕΓΚΑΚΟΥ ΕΥ.,Ο ρόλος των αόριστων εννοιών στο σύγχρονο κράτος δικαίου, σε:Όψεις του κράτους δικαίου, Θεσσαλονίκη 1990,σ.257 επ., ΤΣΑΤΣΟΣ Θ.,Το πρόβλημα της ερμηνείας εν τω συνταγματικώ δικαίω,1990,σ.19 επ., ΔιοικΕφ/αρ 28/1977,σε Δίκη,1977,σ.250.



Έπειτα, η ίδια διάκριση ανάμεσα σε αόριστες και ορισμένες συνταγματικές έννοιες είναι σχετική, αφού η νομική γλώσσα χρησιμοποιεί τα ίδια στοιχεία με τη φυσική γλώσσα, η οποία είναι συχνά αμφίβολη και αόριστη. Επιπλέον, η φύση της συνταγματικής ύλης καθιστά αναγκαία τη συνταγματική γλώσσα περισσότερο γενική και αφηρημένη από την κοινή νομική γλώσσα. Μπορούμε πάντως, ακολουθώντας ένα γενικό αποδεκτό ορισμό στη γενική θεωρία του δικαίου, να χαρακτηρίσουμε αόριστες συνταγματικές έννοιες **εκείνες στις οποίες η έκταση της εννοιολογικής περιφέρειας είναι η ιδιαίτερα διευρυμένη σε σχέση με εκείνη του εννοιολογικού πυρήνα.**

Το πρόβλημα που τίθεται ειδικά για την έννοια της κατάχρησης του δικαιώματος στο ά.25 § 3, αν φυσικά δεν δεχθούμε την απλοϊκή όσο και βολική λύση της ύπαρξης μιας ταυτόσημης έννοιας της κατάχρησης δικαιώματος τόσο στο αστικό όσο και στο συνταγματικό δίκαιο, δεν είναι αν πρόκειται για μια αόριστη έννοια, η οποία όμως επιδέχεται νομική διάγνωση, διότι τότε η έκτασή της θα είχε όρια τόσο θετικά – χρήση των θεμελιωδών δικαιωμάτων η οποία είναι αδύνατον να χαρακτηριστεί ως καταχρηστική – όσο και αρνητικά – χρήση των θεμελιωδών δικαιωμάτων η οποία είναι αδύνατον να μην χαρακτηριστεί ως καταχρηστική. Το ενδεχόμενο που προβάλλει εδώ είναι μήπως πρόκειται για μία ανεπίδεκτη συγκεκριμενοποίησης έννοια ή, με άλλα λόγια, μήπως πρόκειται για έννοια της οποίας τα πιθανά νοήματα είναι δυνητικά απεριόριστα και είναι για τον λόγο αυτό αδύνατη η ερμηνευτική διάγνωσή της.

Από τη λακωνική διατύπωση της διάταξης του ά. 25 § 3 δεν είναι δυνατόν να συνάγει ο ερμηνευτής ούτε τα συμφέροντα η προσβολή των οποίων συνιστά κατάχρηση δικαιώματος ούτε τα κριτήρια της καταχρηστικότητας, ούτε τα δικαιώματα που υπόκεινται σε κατάχρηση ούτε, τέλος, μπορεί να προσδιορίσει τη δημόσια αρχή, η οποία θα διαπιστώσει το γεγονός της κατάχρησης.

Η απαγόρευση της κατάχρησης του δικαιώματος στο ά.25 § 3 δεν περιέχει μία, έστω ελάχιστη, περιγραφή της συμπεριφοράς που απαγορεύεται ώστε να δίνει τη δυνατότητα στο πολίτη να προσαρμόσει ανάλογα τη δράση του. Από την άλλη μεριά, δεν παρέχει καμία δυνατότητα ελέγχου του δικαστή που θα εφαρμόζε τη διάταξη αυτή, αφού η εγκυρότητα της απόφασης του δεν εξαρτάται από τη νομική της αλήθειας, με την έννοια μιας έστω και σχετικής ανταπόκρισης του αιτιολογικού της απόφασης σε κάποια εμπειρικά γεγονότα, που εξατομικεύουν νοητικά την απαγορευμένη συμπεριφορά. Δεν θα ήταν λοιπόν καθόλου περίεργο, αν κατά την ερμηνεία του ά. 25 § 3 ο δικαστής κατέληγε στο συμπέρασμα, ότι η διάταξη αυτή δεν μπορεί να εφαρμοστεί λόγω ανυπαρξίας δικαιοδοτικών κριτηρίων εφαρμογής της.

Προς την κατεύθυνση αυτή κινήθηκε η μειοψηφούσα γνώμη στη **Διοικ.Εφ.Λαρ.28/1977**. Σύμφωνα με την άποψη της μειοψηφίας, το ά. 25 § 3 είναι μια διάταξη αμφίβολης συνταγματικότητας «όχι μόνο δια την έλλειψη σαφούς πραγματικού, αλλά προπαντός και κυρίως, διότι αντιστρατεύεται και καταλύει άπαντα τα θεμελιώδη και απαράγραπτα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ατόμου και του Έλληνα πολίτη, τα οποία, τελούνται υπό την εγγύησιν του κράτους και αποβλέπονται εις την πραγματοποίησιν της κοινωνικής προόδου εν ελευθερία και δικαιοσύνη (25 § 2 Σ.1975) αναγνωρίζονται και προστατεύονται υπό την κατ' ιδίαν διατάξεων του Συντάγματος, δι ων αυστηρώς οριοθετείται το έδαφος εκάστου εξ' αυτών, ώστε η αντίνομος γενική ρήτρα (του ά.25 § 3 Σ. 1975), καταστρέφουσα τα όρια ταύτα, εισβάλουσα και καταλαμβάνουσα το έδαφος αυτών, παραμένει άκυρος, ανίσχυρος και αντισυνταγματική».

Το επιχείρημα στο οποίο βασίζει η μειοψηφούσα γνώμη του δικαστήριου την άποψη για το ανίσχυρο του ά. 25 § 3 είναι κυρίως η αντίφασή του με την αναλυτική και αυστηρή οριοθέτηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την οποία ουσιαστικά εκμηδενίζει η ενεργοποίηση του ά.25 § 3 ως γενικής ρήτρας περιορισμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Αξίζει να προσεχθεί ακόμη η ιδιαίτερη αναφορά στο ά. 25 § 2, το οποίο στην περίπτωση αυτή αξιοποιείται σωστά, για να δηλωθεί η αντινομία ανάμεσα στη διαβεβαίωση περί του «θεμελιώδους» και «απαράγραπτου» χαρακτήρα των δικαιωμάτων που κατοχυρώνει το Σύνταγμα και στη καθιέρωση της αρχής της μη καταχρηστικής άσκησής τους. Η αναφορά στην έλλειψη σαφούς πραγματικού του ά. 25 § 3 είναι λειτουργικά ενταγμένη στον προηγούμενο συλλογισμό. Εφόσον η πράξη που πραγματώνει την κατάχρηση δεν περιγράφεται ούτε με ελάχιστη καταγραφή των στοιχείων της – φαίνεται να αναρωτιέται η μειοψηφία – τότε πως είναι δυνατή η εφαρμογή των έννομων συνεπειών που προβλέπει το ά. 25 § 3; **Το συμπέρασμα** στο οποίο καταλήγει η μειοψηφία και το οποίο δυστυχώς δεν έλαβε υπ' όψη η πλειοψηφία του δικαστηρίου ούτε άλλωστε η κρατούσα γνώμη στη νομολογία **μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: η ρύθμιση του ά. 25 § 3 δεν είναι δυνατόν να παίρνει πίσω ό,τι έδωσε ο συντακτικός νομοθέτης με την αναλυτική και αυστηρή ρύθμιση των εγγυήσεων και των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο ά 4 έως 24.**

**Z) Το άρθρο 25§3 πηγή νομιμοποίησης ποινικών περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων<sup>12</sup>;**

Στην προσπάθεια να αξιοποιηθεί νομικά το περιεχόμενο του άρθρου 25 §3 υποστηρίχθηκε ακόμη ότι, με τη βοήθεια του ερμηνευτικού κανόνα που περιέχει η διάταξη αυτή, η άσκηση των συνταγματικών ελευθεριών δεν εκτείνεται έως τη διάπραξη ποινικώς κολάσιμων πράξεων. Κατά τη γνώμη μας, όμως, η διάπραξη ποινικώς κολάσιμων πράξεων βρίσκεται ήδη έξω από το πεδίο του συνταγματικά επιτρεπτού, διότι προσβάλλει έννομα αγαθά, τα οποία εξειδικεύουν άμεσα ή έμμεσα συγκεκριμένα συνταγματικά αγαθά (ελευθερία, τιμή, αξιοπρέπεια, ανθρώπινη ζωή, κλ), χωρίς στο σημείο αυτό να χρειάζεται η αναγωγή στη διάταξη του ά. 25 § 3, η οποία δεν έχει ως αντικείμενο ένα συνταγματικό αγαθό με αυτοτελή υπόσταση, αλλά αποτελεί τη σύνθεση των αγαθών που προστατεύουν οι περιορισμοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Η δικαιολόγηση της συνταγματικότητας ποινικών διατάξεων με κριτήριο αποκλειστικά τη διάταξη του ά. 25 § 3 και όχι εμπειρικός επαληθεύσιμα έννομα αγαθά, θα μπορούσε να ανοίξει το δρόμο σε μία διάχυτη ποινικοποίηση ατομικών ή συλλογικών συμπεριφορών που εμπίπτουν στο πεδίο της νόμιμης χρήσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Θα μπορούσε π.χ., με βάση της προηγούμενη υπόθεση ερμηνευτικής αξιοποίησης του ά. 25 § 3, να απαγορευθεί η προπαγάνδισή μιας **αντικομφορμιστικής ηθικής ή η διάδοση ριζοσπαστικών πολιτικών ιδεολογικών** και να θεωρηθεί η επιλογή αυτή ως υλοποίηση του περιεχομένου του α. 25 § 3.

---

<sup>12</sup> Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος που υποβλήθηκε στην Έ Αναθεωρητική Βουλή το 1974, όριζε τα εξής στο ά. 22 § 2: «Η κατάχρηση των ατομικών δικαιωμάτων, η αποβλέπουσα εις βλάβην ή εξυτηρετούσα επιδιώξεις εναντίον των ελευθέρων θεσμών ή των ατομικών ελευθεριών ή δυνάμενη να απειλήσει την εθνική ανεξαρτησία και εδαφικήν ακεραιότητα, τιμωρείται ως νόμος ορίζει». Στις συζητήσεις στην Ε' Αναθεωρητική Βουλή η αντιπολίτευση ζήτησε την απάλειψη του άρθρου αυτού, τελικά όμως απαλείφθηκαν μόνον οι σχετικές με την ποινικοποίηση προβλέψεις. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος ΙΙΙ, Θ' έκδοση, Αθήνα 2001, σ. 900, ΠΑΝΤΕΛΗΣ Α., Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, Αθήνα – Κομοτηνή, 1984, σ.235 – 236.

Δεν φαίνεται λοιπόν – τουλάχιστον αν θεωρηθεί ότι ο νομοθέτης δεν έχει μία απεριόριστη δυνατότητα παρέμβασης στη σφαίρα της ιδιωτικής και κοινωνικής αυτονομίας – ότι μπορεί αν αναζητηθεί στην απαγόρευση της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων ένα αυτοτελές έννομο αγαθό, το οποίο να είναι ικανό να δικαιολογήσει την ποινικοποίηση ατομικών ή συλλογικών συμπεριφορών. Ωστόσο, σημασία έχει το αντικειμενικό νόημα του Συντάγματος. Έστω, λοιπόν, κι αν γίνει δεκτό ότι η απάλειψη της σχετικής με τις ποινικές κυρώσεις διάταξης εκφράζει μια συγκεκριμένη απόφαση του συντακτικού νομοθέτη, εκείνο που έχει σημασία είναι ότι το Σύνταγμα συμπεριέλαβε την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, ως συμπεριφορά την οποία αποδοκιμάζει και απαγορεύει. Τίποτε, επομένως, δεν εμποδίζει τον κοινό νομοθέτη να εισάγει ποινικές κυρώσεις της αποδοκιμαζόμενης αυτής συμπεριφοράς.

## **5. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 281 ΑΚ ΚΑΙ ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 § 3 ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ**

### **Α) Η σημασία της ελευθερίας ως «προστατευτέου αγαθού» στο ιδιωτικό και το δημόσιο δίκαιο<sup>13</sup>.**

Η χρησιμοποίηση του ά. 281 ΑΚ για την επίλυση προβλημάτων που αφορούν την ίδρυση σωματείου και την άσκηση του δικαιώματος της απεργίας είναι πλέον ένα σταθερό χαρακτηριστικό της νομολογιακής αντιμετώπισης αυτών των δικαιωμάτων (για τα οποία περισσότερα στο κεφάλαιο 6).

---

<sup>13</sup>ΡΑΪΚΟΣ Α., Τα θεμελιώδη δικαιώματα, τεύχος Α', Αθήνα, 1984, σ. 172 επ., ΚΟΡΣΟΣ Δ., Αι γενικά ρήτραι εις το διοικητικών δίκαιων, σε: Αφιέρωμα στον Αλέξανδρο Λιτζερόπουλο, τομ. Α', σ. 491-493, ΛΙΠΟΒΑΤΣ Α., Η απαγόρευση δικαιώματος βασική αρχή του δικαίου με συνταγματική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, ΝοΒ, 1989, σ. 1013 επ., ΚΟΡΔΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Π., Απόψεις επί της εφαρμογής του άρθρου 281 Α.Κ. του αστικού κώδικος εις το δημόσιον δίκαιο, ΕργΔ, 1965, σ. 513 επ., ΒΟΥΖΙΚΑΣ Ε., Η περί καταχρήσεως δικαιώματος διάταξις του άρθρου 281 Α.Κ. και το δημόσιον δίκαιο, ΕΔΔ, 1968, σ. 122 επ., ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ν., Η ελευθερία των συμβάσεων εις το σύγχρονον δίκαιο, ΕΝΝ, 1965, σ. 301 επ., ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Π., Κατάχρηση της συμβατικής ελευθερίας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1986.

ελευθερία αποδεικνύεται επικίνδυνη διακήρυξη , όταν δεν συμπορεύεται με την ισότητα, όταν ειδικότερα δεν γίνεται συνείδηση πως δεν μπορεί να υπάρχει πραγματική ελευθερία τις εκδηλώσεις των συναλλασσόμενων όσο αφαιρούμε την ένταξη τους στην κοινωνική πραγματικότητα και επομένως χάνουμε και τη δυνατότητα ελέγχου της ισοτιμίας των δυνάμεων ου διέπουν τις συναλλαγές». Ο εσωτερικός περιορισμός των ιδιωτικών, κυρίως δε των περιουσιακών δικαιωμάτων, από το περιεχόμενο των γενικών ρητρών και ειδικότερα από τη ρήτρα της κατάχρησης δικαιώματος, βρίσκει την δικαιολογητική του βάση στην αντιμετώπιση των ακραίων αντικοινωνικών συνεπειών που απορρέουν από την οικονομική ανισότητα των υποκειμένων της ιδιωτικής έννομης τάξης. Στο πεδίο του ιδιωτικού κοινωνικού βίου η ελευθερία, ιδίως στις μορφές της ιδιοκτησίας, της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας και της ελευθερίας των συμβάσεων, όταν δεν υπόκειται σε κρατικό έλεγχο και προγραμματισμό, μπορεί να οδηγήσει σε μορφές οικονομικού δεσποτισμού εις βάρος των οικονομικώς ασθενέστερων ιδιωτών. Δεδομένου ότι τα παραπάνω δικαιώματα αποτελούν θεσμούς του ιδιωτικού δικαίου, τους οποίους αναγνωρίζει το Σύνταγμα, η οριοθέτηση τους από το ά.281 ΑΚ δεν δημιουργεί αμφιβολίες. Ποιόν, όμως, θα μπορούσε να υποστηρίξει το ίδιο για την ελευθερία που αναπτύσσεται στο πεδίο του δημόσιου κοινωνικού βίου, και ιδίως στις μορφές των μη οικονομικών ατομικών ελευθεριών, των συλλογικών ελευθεριών, των πολιτικών ή και των κοινωνικών δικαιωμάτων; Αν η ελευθερία στο πεδίο αυτό, και σε όλες τις προηγούμενες μορφές της, αποτελέσει αντικείμενο κρατικού προγραμματισμού, μέσω της επιβολής κριτηρίων σκοπού στην άσκηση της, τότε ανοίγει διάπλατα ο δρόμος για την ανάπτυξη του πολιτικού αυταρχισμού. Ο λόγος που δικαιώνει την ελευθερία στο συνταγματικό δίκαιο, σε όλες τις προαναφερθείσες μορφές της, είναι η αναγνώριση ότι ο άνθρωπος είναι απόλυτη και ύψιστη αξία με μία διπλή έννοια:ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι, επειδή ακριβώς είναι άνθρωποι και ταυτόχρονα κανένας δεν είναι ίδιος με τον άλλο, επειδή κάθε άνθρωπος ξεχωριστά, ως πράξη, ως πράξη, ως θέληση, ως προοπτική, είναι φορέας μιας αναπαλλοτρίωτης ιδιαιτερότητας. Ο πρωταγωνιστής του συνταγματικού δικαίου, λοιπόν

είναι ο κάθε άνθρωπος, στην ηθική μοναδικότητα του (ά. 2 § 1), στον οποίο πρέπει να αναγνωρισθεί η ίση δυνατότητα να πραγματώσει την ιδιαιτερότητα του, ή με άλλη διατύπωση, να αναπτύξει ελεύθερα την προσωπικότητά του ( ά. 5 §1).

Η πηγή και η νομιμοποίηση των περιορισμών της ελευθερίας, δηλαδή της απαγόρευσης κατάχρησής της, είναι καταρχήν η εγγύηση αυτής της ίσης δυνατότητας ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας που αναγνωρίζεται στον καθένα. Δεν έχει, λοιπόν, απολύτως κανένα νόημα, από τη σκοπιά του συνταγματικού δικαίου η αντίληψη ότι υπάρχει κατάχρηση δικαιώματος, όταν αυτό χρησιμοποιείται για άλλο σκοπό από τον «κοινωνικό σκοπό» για τον οποίο απονεμήθηκε, διότι η κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν συσχετίζεται κατά κανόνα με ετερόνυμους σκοπούς. Ο εγγύτερος σκοπός κάθε συνταγματικής διάταξης που διασφαλίζει ένα δικαίωμα είναι αυτός τούτο το δικαίωμα, απώτερος σκοπός δε, στον οποίο συγκλίνουν όλες οι συνταγματικές διατάξεις περί θεμελιωδών δικαιωμάτων, είναι η εξασφάλιση της ελεύθερης ανάπτυξης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Ακόμη και το δικαίωμα της απεργίας, το οποίο, σύμφωνα με το Σύνταγμα έχει έναν ειδικό συνταγματικό σκοπό, διαφορετικό από αυτόν της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, δεν αποτελεί εξαίρεση από την αρχή αυτή. Η απεργία ως μέσο για τη διαφύλαξη και προαγωγή των οικονομικών και εργασιακών συμφερόντων των εργαζομένων αποτελεί συγχρόνως και ένα μέσο για την τροποποίηση και αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που εμποδίζουν την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους.

Το Σύνταγμα, βέβαια, απαγορεύει την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων για ορισμένους σκοπούς, π.χ. τη διάπραξη ποινικώς κολάσιμων πράξεων. Στην περίπτωση, όμως, αυτή δεν υπάρχει κατάχρηση δικαιώματος, υπό την έννοια της θεωρίας της κατάχρησης των ιδιωτικών δικαιωμάτων, χρήση δηλαδή του δικαιώματος που παραβιάζει τα εσωτερικά όρια που τίθενται από τον «κοινωνικό σκοπό» του δικαιώματος, αλλά κατάχρηση δικαιώματος υπό τη συνταγματική έννοια του όρου, χρήση δηλαδή του δικαιώματος που κινείται ευθύς εξ αρχής έξω από το πεδίο προστασίας της συνταγματικής διάταξης που θεσπίζει το συγκεκριμένο δικαίωμα.

Δεν έχει, επίσης, νόημα πάντοτε από τη σκοπιά του συνταγματικού δικαίου, η αντίληψη ότι υπάρχει καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, όταν αυτή υπερβαίνει τα όρια που επιβάλλουν η «καλή πίστη» και τα «χρηστά ήθη». Αυτό δεν σημαίνει, ότι δεν υπάρχει (τηρουμένων πάντοτε των αναλογιών) μια αντίστοιχη με την «καλή πίστη» του αστικού δικαίου, περιοριστική ρήτρα των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Τέτοια ρήτρα υπάρχει, για παράδειγμα, στο ά. 11 §2 («σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια τάξη» «σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής») με τη μορφή ενός ειδικού συνταγματικού περιορισμού του δικαιώματος της συνάθροισης. Το ίδιο ισχύει και για τη ρήτρα των «χρηστών ηθών», η οποία δεν αποτελεί γενικό περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά ειδικό συνταγματικό περιορισμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, αλλά ειδικό συνταγματικό περιορισμό συγκεκριμένων μορφών ανάπτυξης της προσωπικότητας (π.χ. άσκηση της λατρείας, ά. 13 §1 εδ. β' ).

Αλλά ο νομοθέτης του άρθρου 281 ΑΚ και στους τρεις παραπάνω περιορισμούς της άσκησης του δικαιώματος, από τους κανόνες της καλής πίστης, των χρηστών ηθών και του κοινωνικού ή οικονομικού σκοπού του δικαιώματος, φαίνεται να θέλει πάλι να βάλει περιορισμό, για να καθυσυχάσει όσους φοβούνται πως θα γίνει κατάχρηση της απαγόρευσης κατάχρησης δικαιώματος. Γι' αυτό στην απαγόρευση της άσκησης του, «εάν αυτή υπερβαίνει» τα όρια από τους παραπάνω κανόνες, προσθέτει τη λέξη «προφανώς». Δεν είναι όμως δυνατόν μια νομική έννοια, όπως η «κατάχρηση δικαιώματος» να περιοριστεί με μια τέτοια πραγματική κρίση, που μάλιστα με την αοριστία και την ελαστικότητά της οδηγεί αναπόφευκτα σε υποκειμενικές και αυθαίρετες λύσεις. Το «προφανώς» του 281 ΑΚ δεν μπορεί παρά να αναφέρεται στην απόδειξη, για την οποία να και πλεοναστικά, σημαίνει από τη μία ότι μπαίνει μαχητό τεκμήριο μη κατάχρησης του δικαιώματος και από την άλλη ότι δεν αρκεί πιθανολόγηση της κατάχρησης, αλλά απαιτείται πλήρης απόδειξη των πραγματικών ισχυρισμών που την στοιχειοθετούν. Ότι αυτό το «προφανώς» είναι άχρηστος και περιττός πλεονασμός φαίνεται και από το ότι παραλείπεται από την απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος του ά. 25 §3Σ.



Η έννοια όμως, του ά. 25 §3 του Συντάγματος δεν μπορεί να ταυτιστεί με την έννοια του ά. 281 ΑΚ, ώστε τούτο να θεωρηθεί και κατά τους ορισμούς του περιεχομένου του συνταγματικού κατοχυρωμένο. Μόνο η γενική αρχή της απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος αποκτά με τη διάταξη της παρ. 3 του ά. 25 Σ, επαυξημένη και τυπικά, συνταγματική ισχύ, ώστε να μη μπορεί να καταργηθεί ή να αλλοιωθεί με κοινό νόμο, άλλα ποια είναι τα όρια που βάζει στην άσκηση των δικαιωμάτων δε μπορεί να είναι αυτομάτως ή κατά αναλογία τα ίδια με εκείνα του ά. 281 ΑΚ (καλή πίστη, χρηστά ήθη, κοινωνικός ή οικονομικός σκοπός του δικαιώματος), πρέπει να προσδιορισθούν κατ' αναλογία και από το σύνολο των διατάξεων του Συντάγματος και τις γενικές αρχές που προκύπτουν απ' αυτές. Έτσι, εξετάζοντας τις διάφορες διατάξεις του συντάγματος μπορούμε να συναγάγουμε απ' αυτές τους επόμενους βασικούς περιορισμούς στην άσκηση των δικαιωμάτων ή ελευθεριών και δημοσίων εξουσιών: α) την τήρηση των διεθνώς αναγνωρισμένων δημοκρατικών αρχών οργανώσεως και λειτουργίας της πολιτείας και κοινωνίας (ιδίως άρθρα 1, 2, 4, 5, 14 §1, 15 §2, 16 §1, 26 §3, 28, 29 §1, 87 §2, 93 §4, 100 §1, 103 §1, 110 §1, 120 §2 – 4Σ.) β) το σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου, ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών (άρθρα 2 §1, 4, 13 §1, 14, 15 §2, 17, 19, 20, 22, 23, 25, 28 §3, 29 §1, 48 §1, 51 §3, 52, 116 Σ.) γ) το σεβασμό των χρηστών ηθών (άρθρα 5 §1, 13 §2, 14 §3δ, 16 §2, 22 §1, 23 §2, 72 §1 Σ.) δ) το γενικότερο σκοπό του Συντάγματος για την κοινή σωτηρία και ευημερία όλων των μελών της κοινωνίας, με την ελεύθερη και ισότιμη ανάπτυξη της προσωπικότητας κάθε μέλους της μέσα σ' αυτήν (άρθρα 2 §1, 5 §1, 4, 11 §2, 12 §6, 13 §2, 14 §3, 15 §2, 16 §1, 2, 4, 17, 19, 23 §2, 24, 25, 28 §2, 3, 29 §1, 52, 59 §1, 60 §1, 82 §1, 87, 88, 93, 100 §1, 106, 108, 116, 117, 120 §2 – 4Σ.). Με τη συνοπτική περίληψη των παραπάνω αρχών στην παρ. 3 του ά. 25 προκύπτει το ολοκληρωμένο περιεχόμενό της που είναι: « Δεν επιτρέπεται ως καταχρηστική η άσκηση δικαιώματος που υπερβαίνει τα όρια που επιβάλλονται σ' αυτήν από την υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου ή των χρηστών ηθών ή από την ανάγκη κοινής σωτηρίας και ευημερίας με δημοκρατικά μέσα».

## **B) Εφαρμογή του άρθρου 281 ΑΚ πέραν του αστικού δικαίου<sup>14</sup>.**

Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος του ά. 281 ΑΚ. Βρίσκει γενική και καθολική εφαρμογή σε όλα τα πεδία του Δικαίου και σε όλα τα είδη δικαιωμάτων, παρά την πολεμική που ασκήθηκε εναντίον της και που θέλησε να την αποκλείσει από ορισμένα δικαιώματα. Έτσι, εφαρμόζεται και σε δικαιώματα «απόλυτα» ή «ειδικώς καθορισμένα» και σε δικαιώματα από δικαιοπραξία ή σύμβαση, σε δικαιώματα είτε ενδοτικού, είτε αναγκαστικού δικαίου έστω ακόμη και από διατάξεις δημόσιας τάξης μικρότερης εμβέλειας. Αντιρρήσεις ορισμένων συγγραφέων και τις νομολογίας υπάρχουν ακόμη μόνο για την εφαρμογή του ά. 281 ΑΚ στα δίκονομικά δικαιώματα και στα δικαιώματα με μορφή ατομικών ελευθεριών. Οι αντιρρήσεις, όμως αυτές καταρρέουν οπωσδήποτε από τότε που το Σύνταγμα του 1975 με το ά. 25 § 3 καθιέρωσε και συνταγματικά την απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος.

### Στο Συνταγματικό Δίκαιο

Στο χώρο του Συνταγματικού Δικαίου τα περιθώρια ελεύθερης δράσης, είναι αρκετά ευρέα, τόσο για τους φορείς της δημόσιας **εξουσίας όσο και** για τα πρόσωπα που υπόκεινται σ' αυτήν την εξουσία. Αυτά δε τα περιθώρια εκτείνονται *de lege ferenda* μέχρι του σημείου εκείνου, όπου ισορροπούν η ελευθερία των πολιτών και η απαραίτητη για την κρατική οργάνωση τάξη και πειθαρχία. Η εξεύρεση του εν λόγω σημείου αποτελεί καθήκον κάθε νομοθέτη. Γιατί μέσω αυτής επιτυγχάνεται διπλό όφελος: απ' τη μία μεριά η ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου προς όφελος

---

<sup>14</sup> ΛΙΠΟΒΙΤΣ ΑΛ. Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 281 ΑΚ και οι διατάξεις δημόσιας τάξεως (1956), ΝοΒ 4, σ. 245 επ. ΛΙΤΖΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κατάχρησης της γενικής ελευθερίας του ατόμου εις τας σχέσεις ιδιωτικού δικαίου (9180), «αφιέρωμα εις Αλέξανδρον Τσιριντάνη», σ. 435 επ., ΚΛΑΜΑΡΗΣ Ν., η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος εν τω αστικώ δίκονομικώ δικαίω (9180), σελ. 519 – 520, ΛΙΠΟΒΑΤΣ ΑΛ. Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος: Βασική αρχή του δικαίου με συνταγματική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, ΝοΒ, 1989,σ.1012 επ., ΚΟΥΡΑΚΗΣ Ν., Κατάχρησης δικαιώματος κατά το Ιδιωτικόν και Δημόσιον Δίκαιον, 1978, σ.112 επ.

και του συνόλου, απ' την άλλη η ενεργοποίηση της πολιτείας προς ενδυνάμωση και μεγέθυνση αυτού του έργου. Στην πράξη η εξισορρόπηση αυτή ελευθερίας και τάξης επιτυγχάνεται καταρχήν με την κατανομή της άσκησης της κρατικής εξουσίας σε διάφορα κρατικά όργανα, ώστε καθένα από αυτά να περιορίζει και να ελέγχει τη δράση των άλλων ( αρχή της διακρίσεως των εξουσιών) και κατά δεύτερον με την αναγνώριση στα άτομα ορισμένου πεδίου ατομικής αυτοτέλειας, στο οποίο η κρατική εξουσία δε μπορεί να επέμβει παρά μόνο υπό ορισμένους όρους και προϋποθέσεις (αρχή των ατομικών δικαιωμάτων).

### **Στο Διοικητικό Δίκαιο**

Στο χώρο του Διοικητικού Δικαίου, η πρωτοβουλία των ενεργειών βρίσκεται στα χέρια της Διοίκησης. Γι' αυτό και η κατάχρηση δικαιώματος από την πλευρά των διοικούμενων, κι όχι των φορέων της δημόσιας εξουσίας, εμφανίζεται σπανίως, κυρίως στις περιπτώσεις αποδυνάμωσης των αξιώσεων έναντι της Διοίκησης. Μολονότι δηλαδή στα σύγχρονα νομοθετικά συστήματα; Επιδιώκεται η λεπτομερής πρόβλεψη και ρύθμιση των επιμέρους διοικητικών ζητημάτων, αυτό καθίσταται ενίοτε ανέφικτο, λόγω της ανάγκης για μια εύκαμπτη και λυσιτελή διεκπεραίωση των εν λόγω ζητημάτων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο νόμος παρέχει στους φορείς της δημόσιας εξουσίας κάποια διακριτική ευχέρεια, δηλαδή ελευθερία εκτιμήσεως αναφορικά με την καταρχήν επιχείρηση ορισμένης διοικητικής πράξης και με τον τάδε ή δείνα καθορισμό του περιεχομένου της. Έτσι λ.χ. η Διοίκηση διατηρεί τη διακριτική ευχέρεια σχετικά με την παραγωγή των δημοσίων υπαλλήλων. Κύριο γνώρισμα της διακριτικής ευχέρειας αποτελεί η δυνατότητα επιλογής μεταξύ περισσότερων τρόπων χειρισμού μιας υπόθεσης. Μια τέτοιου είδους επιλογή, μολονότι από τη σκοπιά της σκοπιμότητας αφήνεται στην κρίση του διοικητικού οργάνου, δε νοείται, όμως, και να είναι αυθαίρετη. Στην άσκηση της υπάρχουν ορισμένα όρια που προσδιορίζονται τόσο από τον ειδικότερο σκοπό της διάταξης που θεμελιώνει την ευχέρεια όσο και από τους γενικότερους σκοπούς της έννομης τάξης και του δημόσιου συμφέροντος.

Η παραβίαση, λοιπόν, αυτών των ορίων συνιστά τη λεγόμενη **κατάχρηση εξουσίας**, θεσμό που καθιερώθηκε νομολογιακά από το γαλλικό Συμβούλιο Επικρατείας και που έχει ήδη υιοθετηθεί από τις περισσότερες νομοθεσίες της Ευρώπης. Στην Ελλάδα βρήκε τη νομοθετική του ρύθμιση στο άρθρο 47 §4 Ν. 3713/1928 και κατόπιν στο άρθρο 48 περίπτ. 4 Ν.Δ. 170/1973 περί του Συμβουλίου της Επικρατείας.

### **Στο Ποινικό Δίκαιο**

Στο χώρο του οινικού Δικαίου η δυνατότητα εφαρμογής του θεσμού της κατάχρησης δικαιώματος, κυρίως με την τεχνική έννοια του όρου με σκοπό της πλήρωσης των ελλειμμάτων του νόμου, είναι ιδιαίτερα προβληματική. Πράγματι, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους κλάδους του δικαστικού συστήματος στο Ποινικό Δίκαιο τόσο οι ρυθμιζόμενες συμπεριφορές όσο και οι προβλεπόμενες κυρώσεις έχουν χαρακτήρα ιδιόμορφο και αποσπασματικό: Ρυθμιζόμενες συμπεριφορές είναι όχι όλες όσες προσβάλλουν την κοινωνική ισορροπία, αλλά μόνο εκείνες από τις προαναφερόμενες που, είτε λόγω της ιδιαίτερης επικινδυνότητάς τους είτε λόγω της συνολικής ιδιάζουσας κοινωνικοηθικής απαξίας τους, είναι σε θέση να διαταράξουν τους όρους συντήρησης και προαγωγής της ανθρώπινης συμβίωσης σε ορισμένη πολιτική κοινωνία. Προβλεπόμενες δε κυρώσεις, που επιβάλλονται σε ένδειξη αποδοκιμασίας και για το στιγματισμό του δράστη, είναι όχι τόσο αυτές που πλήττουν την περιουσία του ατόμου αλλά κυρίως αυτές που προσβάλλουν ευθέως υπέρτατα αγαθά αυτού, όπως είναι η ζωή, η τιμή και η ελευθερία.

Οφείλουμε, όμως να διακρίνουμε περιπτώσεις, που αποκλίνουν από τον κανόνα και όπου ο θεσμός της κατάχρησης δικαιώματος μπορεί να διαδραματίσει αμεσότερο ρόλο. Στις περιπτώσεις αυτές το Ποινικό Δίκαιο αναγνωρίζει ευθέως την ύπαρξη δικαιωμάτων, που υπάρχουν είτε σε κάθε κλάδο του Δικαίου γενικά είτε στο Ποινικό Δίκαιο ειδικά (π.χ. άμυνα, η οποία πάντως προβλέπεται και στο άρθρο ΑΚ 284).

Θεωρεί, μάλιστα, τη συνδρομή τέτοιων δικαιωμάτων ως λόγο που αίρει τον υπό διαφορετικές συνθήκες (in abstracto) άδικο χαρακτήρα μιας συμπεριφοράς, εκτός εάν τα δικαιώματα αυτά ασκούνται καταχρηστικά. Και όσον αφορά τα δικαιώματα που υπάρχουν γενικά σε κάθε κλάδο του Δικαίου (ά. 20 Π.Κ.: π.χ. η εξουσία του πατέρα να καθορίζει το θρήσκευμα ή το δόγμα κατά το οποίο θα ανατραφεί το τέκνο) οι λόγοι κατάχρησης κρίνονται κατ' άρθρον 281 ΑΚ. Αντίθετα, για τα κατ' εξοχήν «ποινικά» δικαιώματα της άμυνας και της κατάστασης ανάγκης, το Ποινικό Δίκαιο προβλέπει δικά του κριτήρια, υπέρβασης των επιτρεπτών ορίων, κριτήρια όμως, που απαιτούν σε κάθε περίπτωση μια αξιολογική κρίση εκ μέρους του ερμηνευτή του δικαίου.

Στην Πολιτική Δικονομία

Στην Πολιτική Δικονομία η κατάχρηση δικαιώματος αντιμετωπίζεται κυρίως από υποκειμενική άποψη, δηλαδή σε σχέση με την υπαιτιότητα του που ενεργεί την διαδικαστική πράξη. Και κατά πρώτον από την πλευρά των προσώπων, τα οποία υπόκεινται στη δημόσια εξουσία και ζητούν την προστασία του νόμου, η κατάχρηση του δικαιώματος εμφανίζεται κυρίως υπό τη μορφή του διαδικαστικού δόλου. Στην έννοια αυτή περιλαμβάνεται κάθε ενέργεια διαδικαστικής πράξεως κατά τρόπο που αντίκειται στα χρηστά ήθη και την καλή πίστη, και μάλιστα με πρόθεση να επέλθει βλάβη στον αντίδικο. Ειδικές περιπτώσεις διαδικαστικού δόλου θεωρούνται: το διαδικαστικό ψεύδος (με την εν γνώσει προβολή αναληθών ισχυρισμών ή αμφισβητώντας αληθινούς ισχυρισμούς του αντιδίκου), η εν γνώσει υποβολή παράνομης αίτησης και η παρέλκυση της δίκης. Η Πολιτική Δικονομία, λοιπόν, καθιερώνει με το άρθρο 116 Κ. Πολ. Δ. την αρχή του καθήκοντος της αλήθειας: « Οι διάδικοι, οι νόμιμοι αντιπρόσωποι και οι πληρεξούσιοί τους οφείλουν να τηρούν τους κανόνες των χρηστών ηθών και της καλής πίστης, να αποφεύγουν ενέργειες που φανερά οδηγούν στην παρέλκυση της δίκης, να εκθέτουν τα πραγματικά γεγονότα που αναφέρονται στην υπόθεση, έτσι ακριβώς όπως τα γνωρίζουν, με πληρότητα και σύμφωνα με την αλήθεια, αποφεύγοντας διφορούμενες και ασαφείς κυρώσεις.

Αλλά και από την πλευρά των φορέων της δημόσιας εξουσίας, κυρίως των δικαστών, η κατάχρηση δικαιώματος στην Πολιτική Δικονομία έχει κυρίως χαρακτήρα υποκειμενικό, που συνδέεται με δόλο, βαριά αμέλεια ή αρνησιδικία των δικαστών, χωρίς όμως να αποκλείεται η επέλευση συνεπειών και από αντικειμενικούς λόγους. Στην περίπτωση, λοιπόν, «υποκειμενικής» κατάχρησης δικαιώματος και εφ' όσον επήλθε βλάβη στους διαδίκους, είναι δυνατόν να χωρέσει αγωγή κακοδικίας.

## **V. Στην Ποινική Δικονομία**

Διαφορετική είναι η μορφή και η έκταση της κατάχρησης δικαιώματος στο χώρο της Ποινικής Δικονομίας. Βεβαίως και εδώ υφίσταται για τους διαδίκους το καθήκον της αλήθειας, ενώ απ' την άλλη μεριά ουσιώδεις παραλείψεις και σφάλματα του ποινικού δικαστή κατά την εκδίκαση μιας υπόθεσης μπορούν υπό όρους να οδηγήσουν σε επανάληψη της διαδικασίας (άρθρα 525 §1 και 526 §1α Κ.Πολ.Δ.) παροχή αποζημίωσης σε άτομα που καταδικάστηκαν άδικα, που προφυλακίστηκαν ή που στερήθηκαν την προσωπική τους ελευθερία (άρθρα 7 §4 Σ. και 533 Κ.Ποιν. Δ.) και αναίρεση της απόφασης που εκδόθηκε (ά. 510 Κ. Ποιν. Δ.) ή του βουλεύματος (ά. 484 Κ. Ποιν. Δ.). Ωστόσο, υπάρχουν διαφορές μεταξύ Πολιτικής και Ποινικής Δικονομίας. Στην ποινική δίκη επιδιώκεται εξιχνίαση ενός εγκλήματος, μιας συμπεριφοράς δηλαδή που διαταράσσει τους όρους συντήρησης και προαγωγής της ανθρώπινης συμβίωσης. Επιπλέον επιδιώκεται η ανεύρεση του δράστη και η υποβολή του στις προβλεπόμενες από το ποινικό δίκαιο κυρώσεις, δηλαδή σε κυρώσεις που πλήττουν ευθέως υπέρτατα αγαθά του ατόμου. Μ' αυτόν τον τρόπο η ποινική δίκη αποβλέπει πρώτιστα στην ικανοποίηση δημοσίων και ομαδικών συμφερόντων, ενώ και για τα άτομα που αναμείχθηκαν σ' αυτήν προβλέπονται βαρύτατες συνέπειες. Γι' αυτό και ολόκληρη η ποινική δίκη, σε αντίθεση με την αστική, κυριαρχείται από τη θεμελιώδη αρχή της αναζήτησης της ουσιαστικής αλήθειας. Αλλά η ανεύρεση της ουσιαστικής αλήθειας δεν μπορεί να αφήνεται στη διάθεση των διαδίκων, γιατί αυτοί λαμβάνουν υπόψη συνήθως μόνο το δικό τους συμφέρον.

Ωστόσο, οι εξουσίες τους στην ποινική δίκη είναι περιορισμένες και οι πιθανότητες καταχρήσεως μικρές. Αντίθετα, αυξημένες παρουσιάζονται οι εξουσίες του δικαστή, ο οποίος κατά τη διεξαγωγή των αποδείξεων μπορεί και ο ίδιος να πάρει μέρος σ' αυτές (άρθρα 239 §2 και 351 Κ. Πολ. Δ.). ενώ, κατά τη λήψη της απόφασής του, μπορεί να στηριχθεί και σε στοιχεία που δεν προτάθηκαν από τους διαδίκους και να αποφασίζει κατά συνείδηση.

## **VI. Στο Εργατικό Δίκαιο**

Η σημασία του θεσμού της κατάχρησης δικαιώματος για αυτό το δίκαιο είναι πολύ μεγάλη. Γιατί τα αντιμαχόμενα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων προασπίζονται με ιδιαίτερη ένταση και καθιστούν ενίοτε την παρέμβαση του νόμου προβληματική. Έτσι, η κάλυψη των νομοθετικών χασμάτων και ελλειμμάτων επαφίεται στην καλή πίστη των συμβαλλομένων και στη δικαιοπλαστική ευχέρεια της νομολογίας. Εξ' ου και ο θεσμός της κατάχρησης δικαιώματος, με την τεχνική έννοια του όρου ως κάλυψη των χασμάτων του νόμου, βρίσκει στο εργατικό δίκαιο ευρύ πεδίο εφαρμογής. Αλλά και από ουσιαστική άποψη, με την έννοια δηλαδή της διασφάλισης της κοινωνικής ισορροπίας, ο θεσμός της κατάχρησης δικαιώματος έχει ιδιαίζουσα σπουδαιότητα, λόγω της επισφαλούς ισορροπίας των έννομων σχέσεων του εργοδότη με τον εργαζόμενο. Στην αστάθεια αυτής της ισορροπίας συντελούν, πέρα από την ένταση των εργατικών σχέσεων, δύο άνομοι παράγοντες:

Πρώτον, η οικονομικά ασθενέστερη θέση του εργαζομένου έναντι του εργοδότη, που δημιουργεί ανά πάσα στιγμή τον κίνδυνο εκμετάλλευσης αυτής της θέσης. Και δεύτερον, ο προσωπικός χαρακτήρας της εργασιακής σχέσης, λόγω του οποίου οι εργασιακές σχέσεις απαιτούν μία λεπτότητα συμπεριφοράς και καλόπιστη διάθεση πολύ περισσότερο απ' ότι στους άλλους κλάδους του δικαίου.

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να πρυτανεύουν δύο αρχές: η αρχή του συμφέροντος της επιχείρησης, η οποία επιβάλλει στον εργοδότη την υποχρέωση να ρυθμίζει τις ενέργειές του αποβλέποντας στην από οικονομικοτεχνική άποψη εύρυθμη λειτουργία της επιχείρησης.

Και η αρχή της ίσης μεταχείρισης, η οποία επιτάσσει στον εργοδότη να ασκεί τα δικαιώματά του κατά τρόπο ομοιόμορφο προς όλα τα μέλη του προσωπικού, που ανήκουν στην ίδια κατηγορία και που έχουν την ίδια απόδοση. Οποιαδήποτε παρέκκλιση από μία από τις δύο αυτές αρχές συνιστά κατάχρηση δικαιώματος.

## **VII. Στο Εμπορικό Δίκαιο**

Η διάταξη του άρθρου 281 ΑΚ εφαρμόζεται τέλος, και στις σχέσεις του Εμπορικού Δικαίου, εφ' όσον δεν υπάρχει άλλη ειδικότερη ρύθμιση του εμπορικού νόμου, που να προβλέπει περί αυτών. Ως τέτοια ειδική ρύθμιση θεωρήθηκε η περίπτωση του αθέμιτου ανταγωνισμού, η οποία λήφθηκε υπόψη ως κατάχρηση του δικαιώματος προς ελεύθερο ανταγωνισμό. Εκφάνσεις του θεσμού της κατάχρησης είναι δυνατόν να αναζητηθούν σε πολλές περιπτώσεις του δικαίου των εταιρειών, που είτε προσδιορίζονται ρητά από το νόμο, όπως είναι το λεγόμενο καθήκον πίστις των εταίρων, είτε συνάγονται από το συνολικό πνεύμα των συναλλαγών. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η κατάχρηση δικαιώματος μπορεί να εμφανισθεί αφενός δια μέσου ενεργειών απ' αυτούς που ελέγχουν την εταιρία – π.χ. η λήψη απόφασης, από τη γενική συνέλευση κατά πλειοψηφία, αντίθετη προς τα εταιρικά συμφέροντα και την αρχή της ίσης μεταχείρισης καθώς και η χρήση της εταιρικής περιουσίας από το διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας προς δικό του όφελος – αφετέρου με ενέργειες των υπόλοιπων εταίρων κατά την άσκηση των αναγνωρισμένων από το νόμο ή το καταστατικό δικαιωμάτων τους – π.χ. κάθε φορά που εμποδίζουν κακόβουλα την επίτευξη απαρτίας ή ασκούν καταχρηστικά το δικαίωμά τους για έλεγχο των εταιρικών υποθέσεων.

## **Γ) Συμπέρασμα**

Απ' όλα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω προκύπτει αβίαστα το συμπέρασμα ότι η εφαρμογή του άρθρου 281 ΑΚ επεκτείνεται σε όλους τους κλάδους του ιδιωτικού δικαίου, και αν ακόμη υπάρχουν σ' αυτούς ειδικές διατάξεις σε ορισμένα θέματα ή γενικώς παραπλήσιες με το ά. 281 ΑΚ, γιατί, εφόσον δεν ταυτίζονται εννοιολογικά μ' αυτό, αφήνουν πάντα έξω από το πεδίο εφαρμογής τους περιπτώσεις που υπόκεινται σ' αυτό το άρθρο 281 ΑΚ, το οποίο, όταν είναι αυστηρότερο είναι και επικρατέστερο σαν κανόνας



δημόσιας τάξης που επιδιώκει ευρύτερα και γενικότερο σκοπό – συμφέρον με συνταγματική μάλιστα κατοχύρωση κατά το ά. 25 §3 του Συντάγματος, στη μορφή τουλάχιστον της κατάχρησης δικαιώματος που παίρνει σ' αυτό τούτη.

Η εφαρμογή του ά. 281 ΑΚ απέδωσε και στο καθ' αυτό δημόσιο δίκαιο.

Παρά την επίμονη αντίθετη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, θεωρία και νομολογία των πολιτικών δικαστηρίων επαμφοτερίζοντας πολλές φορές εφαρμόζουν, τουλάχιστον έμμεσα ή αναλογικά, των κατά το άρθρο αυτό απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος και σε σχέσεις δημοσίου δικαίου, τόσο στην άσκηση ατομικών δημοσίων δικαιωμάτων όσο και στην άσκηση δημόσιας εξουσίας, ιδίως επικουρικά και συμπληρωματικά εκεί που δεν φτάνουν οι αντίστοιχες απαγορεύσεις «κακής χρήσης διακριτικής ευχέρειας» ή «κατάχρησης εξουσίας». Ύστερα μάλιστα από την και συνταγματικά καθιέρωση με το ά. 25 §3 του Συντάγματος της απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος, από τη μια αδιακρίτως και χωρίς εξαίρεση και από την άλλη προφανώς και σε δημοσίου δικαίου δικαιώματα με επαυξημένη συνταγματική ισχύ, πολύ περισσότερο επιβάλλεται να δεχτούμε την εφαρμογή τους και στα λοιπά απλά δικαιώματα δημοσίου δικαίου, αλλά και στα δικαιώματα εξουσίας των δημοσίων αρχών, γενικά και επικουρικά ή συμπληρωματικά σε όσους άλλους περιορισμούς τους βάζουν ειδικές διατάξεις του Συντάγματος ή των νόμων ή και πάγια νομολογία, όπως με τις απαγορεύσεις κακής χρήσης ή κατάχρησης εξουσίας, και στην έκταση που δίνει στην έννοια της κατάχρησης δικαιώματος το ά. 25 §3 του Συντάγματος.

## ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

### 6. ΤΟ ΑΡΘΡΟ 25 §3 ΣΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

**A) Η περιορισμένη θεωρητική αξία της νομολογιακής επεξεργασίας του άρθρου 25 § 3. Πολιτικές και κοινωνιολογικές παράμετροι της νομολογιακής χρήσης του άρθρου 25 §3. ανάλυση των νομολογιακών δεδομένων υπό το πρίσμα της θεωρίας της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων<sup>15</sup>.**

Στη χώρα μας το ισχύον σύστημα ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων αποκλείει από τα όργανα της δικαιοδοτικής λειτουργίας – με εξαίρεση την οριακή περίπτωση του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου – τη δυνατότητα συμβολής στη διαμόρφωση της συνταγματικής νομιμότητας, όπως αντίθετα συμβαίνει στο λεγόμενο «ευρωπαϊκό» σύστημα ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων, στα πλαίσια του οποίου οι αποφάσεις του συνεστημένου ad hoc οργάνου της συνταγματικής δικαιοσύνης, ιδίως όταν η συνταγματική παράμετρος αφήνει ένα ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας, αποτελούν στην πραγματικότητα ανάπτυξη του Συντάγματος προς μία ορισμένη κατεύθυνση, η οποία λειτουργεί, από την άποψη των πρακτικών αποτελεσμάτων της, ως ένας είδος (ψευδο)αυθεντικής ερμηνείας του Συντάγματος. Η κρίση του Έλληνα δικαστή, όταν αποφαινεται περί της συνταγματικότητας ενός νόμου, δεχόμενος ή αρνούμενος να τον εφαρμόσει, ή όταν, όπως πολύ συχνά συμβαίνει στην περίπτωση του άρθρου 25 §3, ελέγχει τη συνταγματικότητα της άσκησης ενός θεμελιώδους δικαιώματος, υπάγοντας την απ' ευθείας στη συνταγματική παράμετρο του ά. 25 §3 δεν αποτελεί αυτοτελή πηγή του συνταγματικού δικαίου. Η δικαστική ερμηνεία του ά. 25 §3 δεν έχει, λοιπόν, υπέρ αυτής το τεκμήριο της σχετικά εγκυρότερης ερμηνευτικής διάγνωσης του περιεχομένου του. Συνιστά απλώς μια ερμηνευτική πρόταση, ανάμεσα στις άλλες, η οποία ούτε τερματίζει ούτε επιλύει οριστικά τις διαφορές ως προς την ερμηνεία του ά. 25 §3.

---

15 ΛΗΘΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ. , Ο Σκοπός του δικαιώματος της απεργίας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1987, σ. 30 επ. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ Α., Η συνταγματική θεμελίωση των εργασιακών σχέσεων σε: Σύνταγμα και εργασιακές σχέσεις Αθήνα, 1987 σ. 34

Τόσο λοιπόν, για λόγους τυπικούς (δεσμευτικότητα μόνο *inter partes* και όχι *erga omnes*) όσο και για λόγους ουσιαστικούς (εμπειρισμός της ερμηνευτικής προσέγγισης) η νομολογιακή επεξεργασία του άρθρου 25 §3 έχει περιορισμένη θεωρητική αξία. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι η νομολογιακή χρήση του ά. 25 §3 μπορεί ολότελα να αγνοηθεί ούτε ότι δεν παρουσιάζει θεωρητικό ενδιαφέρον, ιδίως αν εξετασθεί από κάποιες άλλες οπτικές γωνίες, που θα φωτίσουν τις όχι στενά νομικές όψεις της, αυτές δηλαδή που, κατά την αντίληψή μας, είναι και οι πιο σημαντικές. Το προνομιακό πεδίο εφαρμογής και αξιοποίησης του ά. 25 §3 είναι, όπως θα δούμε παρακάτω και σύμφωνα με τη νομολογιακή εμπειρία, το δικαίωμα της απεργίας, το οποίο υπέστη μια ασφυκτική «δεσποτεία» από την αρχή της μη καταχρηστικής άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Δική μας μεθοδολογική επιλογή είναι να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας αποκλειστικά στο σύστημα της συνταγματικής νομιμότητας και να εξετάσουμε τις λύσεις της νομολογίας μόνο από την οπτική της θεωρίας της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στην Ελληνική συνταγματική τάξη η θεωρία των περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Κριτήριο της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων είναι η υπέρβαση των άμεσων ή έμμεσων συνταγματικών περιορισμών ή η υπέρβαση των συμφωνιών με το Σύνταγμα νομοθετικών περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Με βάση το κριτήριο αυτό, οι αποφάσεις την νομολογίας που ερμηνεύουν και εφαρμόζουν το ά. 25 §3 θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: αυτές – οι λιγότερες- που δεν θεωρούν το ά. 25 §3 αυτόνομη πηγή περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων και εκείνες- οι συντριπτικά περισσότερες – που θεωρούν ότι στο ά. 25 §3 θεσπίζεται ένας γενναίος και διακριτός περιορισμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ο οποίος αντλεί την υπότασή του, άμεσα ή έμμεσα, από το ά. 281 ΑΚ. Η πρώτη κατηγορία των αποφάσεων αυτών αφορά, τις περισσότερες φορές, το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, ενώ η δεύτερη αφορά, σχεδόν πάντοτε, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δικαίωμα της απεργίας.

Το εν λόγω κριτήριο δεν εξαντλεί, βέβαια, όλες τις πτυχές της νομολογιακής παραγωγής σχετικά με το ά. 25 §3. Μπορεί να φωτίσει, όμως, εκείνη την πτυχή, η οποία παρουσιάζεται ως η πιο προβληματική: την υποτίμηση της ειδικής σημασίας που έχει η ελευθερία ως «προστατευτέο αγαθό» στο δημόσιο δίκαιο.

## **B) Ο δικαστικός έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας <sup>16</sup>.**

Το άρθρο 25 §3 ελάχιστα χρησιμοποιείται από τη νομολογία κατά τον έλεγχο της καταχρηστικής άσκησης των κλασικών ατομικών δικαιωμάτων. Αλλά και όταν τούτο συμβαίνει, απουσιάζει τις περισσότερες φορές, κατά τη διαδικασία του ελέγχου καταχρηστικότητας, οποιαδήποτε ουσιαστική συσχέτιση του ά. 25 §3 με το ά. 281 ΑΚ. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του δικαστικού ελέγχου της κατάχρησης του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας (ά. 14 §§1 – 2 Σ.). Το ά. 25 §3 δεν λειτουργεί ως σύμφυτος περιορισμός του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας, αλλά απλώς δικαιολογεί ή επεξηγεί τον συνταγματικό περιορισμό της γενικής επιφύλαξης του νόμου («τηρώντας τους νόμους του Κράτους») που το ά. 14 §1, θέτει στο δικαίωμα της ελευθεροτυπίας. Ως εξειδίκευση αυτού του περιορισμού θεωρούνται οι διατάξεις της κοινής νομοθεσίας, οι οποίες εισάγουν περιορισμούς στο δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, χάριν της προστασίας ορισμένου ατομικού ή κοινωνικού αγαθού, το οποίο αξιολογούμενον κατά τα εν ελευθέρη και δημοκρατικώς συντεταγμένη πολιτεία κρατούντα, έχει τα προβάδισμα έναντι της ελευθερίας της γνώμης και του τύπου εν γένει. (ΑΠ 794/1976 (Ολομ.), Το Σ., 1977,σ. 174, Υπόθεση «ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ Ρ. ΟΥΕΛΣ»).

---

<sup>16</sup> Οι αποφάσεις που σχολιάζονται εδώ είναι οι: ΑΠ 794/1976 (Ολομ.), Το Σ., 1977, σ. 173 επ., ΕφΑθ 5280/1981, Το Σ., 1982,σ.260επ., ΠλημμΑθ 44203/1980,Το Σ.,1981 σ.473επ., ΑΠ 458/1987,ΝοΒ, 1987, σ. 1433επ, ΑΠ285/1988 (Ολομ.), ΝοΒ 1988,σ.744επ.

Υποστηρίχθηκε για ορισμένες από τις αποφάσεις που εξετάζουμε εδώ, ότι θεμελιώνουν τη συνταγματικότητα των νομοθετικών περιορισμών του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας απ' ευθείας στο ά. 25 §3. Είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχει στο σκεπτικό των σχετικών αποφάσεων μία σαφής μνεία των συνταγματικών συμφερόντων που θεμελιώνουν τη συνταγματικότητα των νομοθετικών περιορισμών. Κρίθηκε π.χ. ως συνταγματική η διάταξη του άρθρου 191 Π.Κ. που απαγορεύει και τιμωρεί τη διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών, δίχως να εξατομικεύεται κάποιο συγκεκριμένο συνταγματικό συμφέρον, το οποίο η διάταξη αυτή προστατεύει, και από το οποίο η ίδια αντλεί την εγκυρότητά της (ΕφΑθ 5280/1981, ΝοΒ 1982, σ. 314, Υπόθεση «ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΟΣ»). Η πιο πειστική τεκμηρίωση του σωστού συμπεράσματος του δικαστηρίου για τη συνταγματικότητα του ά. 191 ΠΚ θα ήταν ότι το άρθρο αυτό δεν έρχεται εξ' ορισμού σε σύγκρουση με το α. 14 § 1 Συντ., διότι αυτό το τελευταίο κατοχυρώνει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης δια του τύπου, όχι όμως βέβαια ένα δικαίωμα στην παραποίηση της αλήθειας δια του τόπου. **Η συνειδητή διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών βρίσκεται με την έννοια αυτή έξω από το πεδίο προστασίας του ά. 14 §1, αποτελεί δηλαδή καταχρηστική άσκηση συνταγματικού δικαιώματος.** Το σύνταγμα δεν επιβάλλει μεν την ποινικοποίηση της διασποράς ψευδών ειδήσεων ή φημών, αλλά ούτε την απαγορεύει, και επομένως ο νομοθέτης είναι κατ' αρχήν ελεύθερος, στα πλαίσια της διακριτικής του εξουσίας, να επιβάλλει απαγορεύσεις και τιμωρίες χάριν της προστασίας, της δημόσιας τάξης, που επιβάλλει απαγορεύσεις και τιμωρίες χάριν της προστασίας της δημόσιας τάξης, που αποτελεί βέβαια ένα συνταγματικό έννομο αγαθό.

Σε μία άλλη απόφαση (ΑΠ 794/1976 (Ολομ.), το Σ., 1977 σ. 174, Υπόθεση Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ Ρ. ΟΥΕΛΣ) στα πλαίσια πάντοτε της ίδιας νομολογιακής τάσης, δεν αμφισβητήθηκε η συνταγματικότητα του ά. 39 §3 του Ν. 1092/38, το οποίο επιτρέπει στον εισαγγελέα να απαγορεύσει οποιαδήποτε δημοσίευση που αφορά ανάκριση για ποινική δίωξη που έχει ήδη αρχίσει.

Στην περίπτωση αυτή κρίθηκε ότι η λυσιτελώς λειτουργία της δικαιοσύνης αποτελεί ένα συνταγματικώς προστατευόμενο αγαθό, το οποίο μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμούς στο δικαίωμα της ελευθεροτυπίας. Όσον αφορά το «εάν» του θεσπιζόμενου περιορισμού, δηλαδή το παραδεκτό του σκοπού του, η προαναφερθείσα απόφαση είναι ανεπίληπτη, αφού η διασφάλιση του «τελέσφορου εν γένει της λειτουργίας της δικαιοσύνης» αποτελεί συνταγματικώς προστατευόμενο συμφέρον. Όσον αφορά, όμως, το «πως» του θεσπιζόμενου περιορισμού, δηλαδή την τήρηση των προϋποθέσεων της αρχής της αναλογικότητας, δικαιολογούνται σοβαρές επιφυλάξεις για την ορθότητα της κρίσης του δικαστηρίου, αφού μια τέτοια απόλυτη απαγόρευση, όπως αυτή που θεσπίζεται με το ά. 39 §3 του εν λόγω νόμου, φαίνεται να εισχωρεί στον απαραβίαστο πυρήνα της ελευθερίας του τύπου.

Τέλος, σε μια άλλη απόφαση (Πλημμ. Αθ. 44203/1980, Το Σ., 1981, σ. 474, Υπόθεση «ΑΥΡΙΑΝΗ – ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ»), κρίθηκε ως συνταγματική η διάταξη του ά. 168 §2 ΠΚ, η οποία προστατεύει την τιμή και την υπόληψη του Προέδρου της Δημοκρατίας. Η δια του τύπου προσβολή του κύρους του Προέδρου της Δημοκρατίας θεωρήθηκε, στην περίπτωση αυτή, ως καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας. Διευκρινίζεται πάντως με σαφήνεια στο σκεπτικό της απόφασης, ότι το θεμέλιο της συνταγματικότητας του ά. 168 §2 ΠΚ είναι η προστασία του κύρους του Προέδρου της Δημοκρατίας, η οποία άλλωστε δικαιολογεί (ά. 14 §3 εδ. β΄) και την κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων, μετά πάντως από την κυκλοφορία τους.

Η προσβολή της τιμής του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά το ά. 168 §2 ΠΚ αποτελεί και στην πιο πρόσφατη ποινική νομολογία την κύρια αφορμή επίκλησης του ά. 25 §3 ως περιορισμού του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας (ΑΠ 458/1987, ΝοΒ, 1987, σ. 1433, Υπόθεση «ΣΚΑΝΔΑΛΟ ΣΑΡΤΖΕΤΑΚΗ», ΑΠ 285/1988 (Ολομ.), ΝοΒ, 1988, σ. 774, Υπόθεση «ΣΑΡΤΖΕΤΑΚΗ ΣΤΗ ΣΥΡΟ»). Τα κριτήρια καταχρηστικότητας όμως, και Σύνταγμα ποινικές διατάξεις που προστατεύουν την τιμή του Προέδρου της Δημοκρατίας και πάντως δεν συνάγονται από κάποια αυτοτελή «καθήκοντα» του τύπου, ερειδόμενα στο α. 25 §3 του Συντάγματος.

Το ά. 25 §3 δεν φαίνεται, λοιπόν, να επηρεάζει ουσιαστικά τον έλεγχο της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας. **Έίναι χαρακτηριστικό ότι, κατά τη διαδικασία του προαναφερθέντος ελέγχου, δεν χρησιμοποιούνται ουσιαστικά τα κριτήρια καταχρηστικότητας του θεσπίζει το άρθρο 281 ΑΚ.** Ποιες θα ήταν, άραγε, οι πρακτικές συνέπειες για το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, αν τα δικαστήρια προχωρούσαν στον έλεγχο της καταχρηστικότητας του, με κριτήριο π.χ. την υπέρβαση του «κοινωνικού σκοπού» για τον οποίο παραχωρήθηκε; Μια τέτοια μεταβίβαση των κριτηρίων καταχρηστικότητας του ά. 281 ΑΚ στο δικαίωμα της ελευθεροτυπίας θα εκμηδένιζε πρακτικά την παραδοσιακή αμυντική πλευρά αυτού του δικαιώματος, την εγγύησή του, όχι αποκλειστικά, αλλά πάντως κατ' αρχήν ως status negativus, ως προστατευόμενη σφαίρα ελευθερίας των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων έναντι του κράτους.

**Γ) Ο δικαστικός έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι <sup>17</sup>.**

Όπως είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο, το ά. 281 ΑΚ δεν ασκεί ουσιαστική επιρροή κατά τον δικαστικό έλεγχο της κατάχρησης του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας. Δε συμβαίνει, όμως, το ίδιο κατά τον δικαστικό έλεγχο της κατάχρησης του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Το ονομολογιακό υλικό, το οποίο θα εξετάσουμε παρακάτω, περιορίζεται σε αποφάσεις που έχουν ως αφορμή την ίδρυση επαγγελματικού σωματείου σε χώρο όπου λειτουργεί προϋφιστάμενο ομοειδές σωματείο (ΕφΑθ 8382/1982, ΕεργΔ., 1983,σ. 153, Υπόθεση «ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ», ΑΠ 1839/1984, ΝοΒ, 1985,σ.1140, ΑΠ 1842/1984. ΕΛΛΔΝΗ, 1985,σ.433, Υπόθεση «ΕΝΩΣΙΣ

---

17 Οι αποφάσεις που σχολιάζονται εδώ είναι οι: ΕφΑθ 8882/1982, ΕεργΔ, 1983, σ. 153, ΑΠ 1839/1984, ΝοΒ, 1985,σ.140, ΑΠ 1842/1984, ΕλλΔνη, 1985,σ 433, ΕφΠειρ 488/1985, ΝοΒ, 1986, σ.890, Πολ.Πρωτ.Αθ.1044/1986, ΕλλΔνη, 1987, σ.710, ΕφΛαρ 457/1988, Αρμεν, 1989, σ. 847, ΕφΑθ 7768/1986, ΝοΒ 1987,σ.209, ΕφΑθ 3531/1977, ΝοΒ, 1978,σ.69, ΕφΑθ 2626/1981, ΝοΒ, 1982,σ.253, ΑΠ 289/1981, Το Σ. 1982,σ.63, ΕφΑθ 1039/1980, Το Σ, 1981,σ.324.

ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΕΝΑΕΡΙΩΝ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ ΚΑΙ ΠΤΥΧΙΟΥΧΩΝ», ΕφΠειρ 488/1985, ΝοΒ, 1986, σ.890, Υπόθεση «ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΓΟΝΕΩΝ ΚΑΙ ΚΗΔΕΜΟΝΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ –

ΛΥΚΕΙΟΥ ΑΙΓΙΝΑΣ», Πολ.Πρωτ.Αθ. 1044/1986, Ελλ.Δνη, 1987, σ. 710, Υπόθεση «ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΣΧΟΙΝΟΥΣΑΣ», Εφ.Λαρ. 457/1988, Αρμεν.1989, σ.847, Υπόθεση «ΓΝΗΣΙΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ ΝΟΜΟΥ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ). Ότι η επίκλησή του ά. 25 §3 μπορεί να αποβεί επικίνδυνη για τα; Θεμελιώδη δικαιώματα, αυτό προκύπτει περισσότερο από το σκεπτικό παρά από το διατακτικό των εν λόγω, αποφάσεων. Αν και δεν λείπουν αποφάσεις που κρίνουν καταχρηστική τη σύσταση σωματείου ακόμη και όταν δεν δημιουργείται πλάνη περί την ταυτότητα, λόγω ταυτεπωνυμίας, αλλά απλώς και μόνο επειδή η ύπαρξη δύο σωματείων στον ίδιο εργασιακό χώρο «προκαλεί σύγχυση, διάσπαση και υπέρμετρο ανταγωνισμό των επαγγελματικών δυνάμεων των εργαζομένων» (ΕφΑθ 7768/1986, ΝοΒ, 1987, σ. 209, Υπόθεση «ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ» με την κοινή επωνυμία «ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ»), τις περισσότερες φορές ο δικαστής διστάζει τελικά να κρίνει καταχρηστική, και άρα παράνομη την ίδρυση του δεύτερου σωματείου.

Η νομολογία, δηλαδή κυμαίνεται. Σειρά αποφάσεων δέχεται την ίδρυση περισσότερων του ενός επαγγελματικών σωματείων με την ίδια έδρα, τον ίδιο σκοπό και μέλη του ίδιου επαγγέλματος, ενέχει υπέρβαση των νόμιμων ορίων του δικαιώματος, εάν συνεπάγεται σύγχυση στην εύρυθμη λειτουργία και επιδίωξη του σκοπού του, ιδίως λόγω της δυνατότητας δημιουργίας πλάνης σχετικά με την ταυτότητα του σωματείου, οπότε η ίδρυση δευτέρου σωματείου αντιστρατεύεται τα πραγματικά συμφέροντα των μελών αυτών και δεν είναι νόμιμη. Το Εφετείο Αθηνών, μάλιστα, στην απόφαση 3531/1977, ΝοΒ, 1978, σελ. 69, Υπόθεση «ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΗΛΕΚΤΡΟΣΥΓΚΟΛΛΗΤΩΝ ΚΑΙ ΛΕΒΗΤΟΠΟΙΩΝ», έκρινε ότι η ίδρυση δευτέρου ομοιοεπαγγελματικού σωματείου αποτελεί καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, διότι παρεμποδίζει την εύρυθμη λειτουργία του αρχικού σωματείου.



Το δικαστήριο φρονεί ότι «δια της συμμετοχής εις αμφοτέρα τα σωματεία των αυτών μελών, ήτις δεν αποτελεί συμπεριφορά χρηστού και έμφρονος κοινωνικού ανθρώπου, καθ' όσον η υπό τούτου έκφρασις της αυτής γνώμης εις αμφοτέρα τα σωματεία επί του ίδιου θέματος είναι άσκοπος, ενώ η έκφρασις αντιθέτου τοιαύτης εις εκάτερον τούτων είναι αντίθετος εις την λογικήν, ώστε ούτω ου μόνον δεν προάγεται, αλλά και παρακωλύεται η επίτευξις η επικιωκομένη υπό τούτων ομοίου σκοπού. Μια τέτοια αιτιολογία αντιβαίνει τόσο στο γράμμα, όσο και στο πνεύμα της συνταγματικής απαγόρευσης της προηγούμενης άδειας και συγχέει χρήση για κατάχρηση του δικαιώματος ένωσης.

Η νομολογία, όμως, ακολουθεί έστω και με ηπιότερο από την ανωτέρω απόφαση τρόπο, μια ευρεία ερμηνεία της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος που εξαρτά τελικά την άσκηση του δικαιώματος ένωσης από τη διάκριση του δικαστή, διακινδυνεύοντας έτσι την κατοχύρωση του δικαιώματος (ΕφΑθ 2626/1981, ΝοΒ, 1982, σ. 253, Υπόθεση «ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΟΠΤΙΚΩΝ» ΑΠ 289/1981, Το Σ, 1982, σ. 63, «ΙΠΤΑΜΕΝΟΙ ΣΥΝΟΔΟΙ ΚΑΙ ΦΡΟΝΤΙΣΤΕΣ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΑΕΡΟΠΟΡΙΑΣ», ΕφΑθ 1039/1980, Το Σ, 1981, σ. 324, Υπόθεση «ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΙ ΣΕ ΝΑΥΠΗΓΟΕΠΙΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΝΑΥΠΗΓΟΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ»).Επιπλέον η σύσταση με νόμο αναγκαστικού συνεταιρισμού κατά το ά. 12 §5 δεν μπορεί να έχει ως συνέπεια την απαγόρευση παράλληλης σύστασης εκούσιων ενώσεων. Το ίδιο ισχύει και όταν μια υφιστάμενη (ιδιωτικού δικαίου) ένωση μετατρέπεται σε νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου με υποχρεωτική συμμετοχή π.χ. αυτών που ανήκουν σε ένα ορισμένο επάγγελμα. Και αυτός ο «αναγκαστικός συνεταιρισμός» δεν αποκλείει την ίδρυση και λειτουργία ιδιωτικών ενώσεων, των οποίων τα μέρη δεν απαλλάσσονται από την κατά τον νόμο υποχρέωση να είναι μέλη του επαγγελματικού συλλόγου που λειτουργεί ως νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου.

Αυτό όμως, που ενδιαφέρει εδώ δεν είναι τόσο ή μόνο τα συμπεράσματα όσο η συλλογιστική των ανωτέρω αποφάσεων, όπου το ά. 281 ΑΚ παρατίθεται πλέον στα ά. 12 §1 και 25 §3 του Συντάγματος, χωρίς να απασχολεί το δικαστή η υποσυνταγματική ισχύς του ά. 281 ΑΚ και το διαφορετικό πεδίο εφαρμογής του. Η άντληση των κριτηρίων της καταχρηστικότητας όχι από συνταγματικώς προστατευόμενα συμφέροντα, αλλά από το ά. 281 ΑΚ και ιδίως από τον κοινωνικό σκοπό του δικαιώματος, παρέχει στον δικαστή ένα ιδιαίτερα ευρύ περιθώριο διακριτικής αξιολόγησης, που αποδυναμώνει πρακτικά τη συνταγματική εγγύηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι. Η επίκληση των κριτηρίων του ά. 281 ΑΚ κατά το έλεγχο της νομιμότητας της σύστασης σωματείων, πέρα από την ανατροπή της ιεραρχίας των πηγών του δικαίου που συνεπάγεται, μεταβάλλει συχνά τον έλεγχο νομιμότητας σε έλεγχο σκοπιμότητας και ανοίγει το δρόμο για μια άμεση παρέμβαση της δικαστικής εξουσίας στα *interna corporis* του συνδικαλιστικού κινήματος.

Ειδικότερα, όμως, στην περίπτωση ταυτόνημου ή παρόμοιου τίτλου, που δημιουργεί σύγχυση της ταυτότητας του δεύτερου σωματείου προς το ήδη υπάρχον, η επίκληση του ά. 281 ΑΚ είναι στην κυριολεξία περιττή. Το ά. 12 §1 Σ, εξειδικεύοντας την αρχή του κοινωνικού πλουραλισμού που καθιερώνει το ά. 25 §1 Σ., κατοχυρώνει την αρχή της πολλαπλότητας των σωματείων, δηλαδή την αρχή της ελεύθερης σύστασης και παράλληλης λειτουργίας περισσότερων σωματείων, τα οποία επιδιώκουν τον ίδιο ή παρεμφερή σκοπό. Η αρχή της πολλαπλότητας των σωματείων εκφράζει την ατομική πλευρά του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, η οποία περιλαμβάνει, εκτός από το δικαίωμα της ελεύθερης σύστασης σωματείου, το δικαίωμα της ελεύθερης προσχώρησης και αποχώρησης από αυτό καθώς και την ελευθερία της μη συμμετοχής σε σωματείο, το δικαίωμα της ελεύθερης προσχώρησης και αποχώρησης από αυτό καθώς και την ελευθερία της μη συμμετοχής σε σωματείο.

Ταυτόχρονα, όμως, η συνταγματική εγγύηση του ά. 12 §1 καλύπτει νομικές καταστάσεις διακριτές από το ατομικό δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι: την προστασία μιας σφαίρας οργανωτικής και κανονιστικής αυτονομίας της ομάδας καθώς και την προστασία ορισμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων του νομικού προσώπου, μεταξύ των οποίων δεν υπάρχει λόγος αν αποκλεισθεί το δικαίωμα επί της προσωπικότητας και ειδικότερα επί του ονόματος. Στην περίπτωση ίδρυσης δεύτερου σωματείου με ίδιο ή παρόμοιο τίτλο, που δημιουργεί σύγχυση ως προς την διάκριση και εξατομίκευση ή δη προϋφισταμένου σωματείου, υπάρχει προσβολή στο δικαίωμα επί του ονόματος του πρώτου σωματείου. Το κριτήριο της καταχρηστικότητας δεν είναι η υπέρβαση του κοινωνικού σκοπού του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι(ά. 281 ΑΚ), αλλά προσβολή του δικαιώματος επί του ονόματος ενός προϋφισταμένου σωματείου (α. 12 §1Σ. σε συνδυασμό με τα ά. 57 και 58 ΑΚ).

#### **Δ) Ο δικαστικός έλεγχος της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος της απεργίας<sup>18</sup>**

Κατά τα τελευταία χρόνια, το ζήτημα του ελέγχου της καταχρηστικότητας της απεργίας έχει συγκεντρώσει την ιδιαίτερη προσοχή τόσο των συνταγματολόγων όσο και των εργατολόγων. Ό, τι έχει λεχθεί προηγουμένως σχετικά με τον έλεγχο καταχρηστικότητας του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, ισχύει και στην περίπτωση του ελέγχου καταχρηστικότητας του δικαιώματος της απεργίας:τα κριτήρια της κατάχρησης του δικαιώματος της απεργίας αναζητούνται σχεδόν αποκλειστικά στα κριτήρια καταχρηστικότητας του ά. 281 ΑΚ. Από διαφορετικούς δρόμους, τόσο η σύμφωνη με το ά. 281 ΑΚ ερμηνεία του ά. 25 §3 Σ, όσο και η εμφανιζόμενη ως

---

<sup>18</sup> Οι αποφάσεις ου σχολιάζονται εδώ είναι οι: ΑΠ 1292/1983, ΝοΒ, 1984, σ.1024, ΜονΠρωτΑθ 920/1983, ΝοΒ. 1983, σ.549, ΕφΘες 35/1986, Αρμεν., 1986, σ.792,ΑΠ 651/1957,ΝοΒ, 1953, σ.436, ΑΠ 7/1978 (Ολομ.), ΝοΒ, 1978,σ 1223,ΜονΠρωτ.Αθ 20/1983, Το Σ, 1983, σ. 251,ΕφΑθ 4996/1986, Αρχείο Νομολογίας, 1987,σ.748, ΑπΠ 1079/14984, Αρχείο Νομολογίας 1985, σ. 344, ΑΠ 1101/1987, ΕεργΔ 1987, σ. 810, ΙτΕ 2289/1987, ΕεργΔ, 1987, σ. 1040 επ.

σύμφωνη με το ά. 5 §1 Σ, ερμηνεία των άρθρων 281 ΑΚ και 25 §3 Σ, καταλήγουν στο ίδιο κατ' ουσίαν συμπέρασμα.

Σύμφωνα με μία άποψη, η εφαρμογή του ά. 281 ΑΚ στο δικαίωμα της απεργίας δικαιολογείται από τη διάσταση του δικαιώματος αυτού και ως δικαιώματος ιδιωτικού δικαίου, από την ανάπτυξη της άσκησης του κατά κανόνα μεταξύ των ιδιωτών. Δεν αποκλείεται κατά την άποψη αυτή, να καθιστούν οι συνθήκες του συγκεκριμένου εργατικού αγώνα ισχυρότερη τη θέση των εργαζομένων και να προκύπτει κατ' ακολουθίαν ανάγκη προστασίας του εργοδότη, την οποία προσφέρει στην περίπτωση αυτή, το ά. 281 ΑΚ (ΑΠ 1292/1983, ΝοΒ, 1984,σ.1024,Υπόθεση «ΑΠΕΡΓΙΑ ΣΕ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΣΤΑ ΜΕΓΑΡΑ» όπου αναφέρεται ότι: «τα κριτήρια του άρθρου 281 ΑΚ έχουν εφαρμογή και επί του δικαιώματος της απεργίας, ως εκ της φύσεως αυτού, έχοντας διάστασιν ιδιωτικού δικαίου ως τρεφομένου κατά των εργοδοτών»). Η άποψη αυτή υποτιμά, κατά την γνώμη μας, τη σημασία της συνταγματικής αναγνώρισης του δικαιώματος της απεργίας. Το κρίσιμο στοιχείο στην προκειμένη περίπτωση δεν είναι ότι η άσκηση του δικαιώματος της απεργίας αναπτύσσεται στη σχέση μεταξύ ιδιωτών, αλλά ότι η σχέση αυτή μεταξύ ιδιωτών ρυθμίζεται πλέον από ειδική συνταγματική διάταξη. Η συνταγματική αναγνώριση του δικαιώματος της απεργίας σημαίνει ότι διευρύνεται η συνταγματική αντίληψη περί εξουσίας: ως εξουσία δεν θεωρείται πλέον μόνο η κρατική εξουσία, αλλά και η ιδιωτική εξουσία, η οικονομική εξουσία των εργοδοτών. Από τη στιγμή, όμως, που το δικαίωμα της απεργίας κατοχυρώνεται συνταγματικά, η σχετική συνταγματική διάταξη είναι το θεμελιώδες κριτήριο της υποσυνταγματικής ρύθμισης αυτής της σχέσης, είτε αυτή η ρύθμιση προϋπάρχει της συνταγματικής αναγνώρισης είτε είναι μεταγενέστερη. Το δικαίωμα της απεργίας παύει έτσι να είναι ένα δικαίωμα αστικής υφής και προάγεται σε συνταγματικό δικαίωμα για το οποίο ισχύει η ρύθμιση και οι περιορισμοί που επιβάλλει ή επιτρέπει να επιβληθούν το Σύνταγμα.

**Καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος της απεργίας υπάρχει, όταν η άσκησή του υπερβαίνει τα όρια που επιβάλλει ή επιτρέπει να επιβληθούν το Σύνταγμα.**

Το ά. 23 §2 Σ., αφού διευκρινίζει ότι η «απεργία αποτελεί δικαίωμα», προσθέτει ότι το δικαίωμα αυτό ασκείται «για τη διαφύλαξη και προαγωγή των οικονομικών και εργασιακών γενικά συμφερόντων των εργαζομένων». Κατά μείζονα λόγο, απεργία της οποίας τα αιτήματα συνδέονται με τα οικονομικά και εργασιακά συμφέροντα των εργαζομένων, αλλά τα οποία μπορεί να ικανοποιήσει αποκλειστικά η Πολιτεία (Πολιτικό – οικονομική ή πολιτική-εργασιακή απεργία ή πολιτική απεργία υπό ευρεία έννοια), αν δεν προσβάλλει άλλα συνταγματικώς προστατευόμενα δικαιώματα και συμφέροντα, αποτελεί μία νόμιμη μορφή συνδικαλιστικής αυτό – προστασίας, η οποία μάλιστα καλύπτεται πλήρως από το ά. 23 §2 Σ. Το ζήτημα τίθεται κυρίως με αφορμή τη θέσπιση νομοθετικών περιορισμών το 1983 και το 1985 στο δικαίωμα της συλλογικής διαπραγμάτευσης. Με εξαίρεση μόνο κάποιες μεμονωμένες αποφάσεις κατώτερων δικαστηρίων, το σύνολο σχεδόν της νομολογίας έκρινε ως παράνομες και καταχρηστικές της απεργίες που διεκδικούσαν αιτήματα αντίθετα προς τις απαγορευτικές ρυθμίσεις των Πράξεων Νομοθετικού περιεχομένου που επέβαλλαν ανώτατα όρια αύξησης των αποδοχών των εργαζομένων ( ΜονΠρωτΑθ 920/1983, ΝοΒ, 1983, σ. 549, Υπόθεση «ΣΩΜΑΤΕΙΟ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΤΣΑΟΥΣΟΓΛΟΥ», ΕφΘες 35/1986, Αρμεν, 1986, σ.792, Υπόθεση «ΠΡΑΞΕΙΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ»).

Ωστόσο, το μείζον θεωρητικό συνταγματικό ερώτημα που θέτει η νομοθετική πρόβλεψη ορίων απαράβατων *in melius* στη συλλογική διαπραγμάτευση είναι αν η δραστηριότητα της συλλογικής διαπραγμάτευσης υπόκειται στους περιορισμούς της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας (ά. 106§§1,2 Σ.).

Αν η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι καταφατική, τότε θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι το κράτος μπορεί να προγραμματίζει και αν συντονίζει τη δραστηριότητα της συλλογικής διαπραγμάτευσης, όπως ακριβώς μπορεί να συντονίζει και προγραμματίζει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία. Μαία καταφατική απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν μπορεί να αφήσει ανεπηρέαστη την εσωτερική δομή του δικαιώματος της συλλογικής αυτονομίας. **Εφόσον θεωρηθεί ότι το δικαίωμα αυτό δεν αναγνωρίζεται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις αποκλειστικά για την εξυπηρέτηση των οικονομικών και εργασιακών συμφερόντων των μελών τους, αλλά αποβλέπει, περαιτέρω, στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος της εθνικής οικονομίας, τότε θα πρέπει αναπόφευκτη να γίνει δεκτό ότι έχει λειτουργικό χαρακτήρα.** Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι το δικαίωμα της συλλογικής αυτονομίας μπορεί να συρρικνώνεται από τον κοινό νομοθέτη, όταν η άσκηση του αντιστρατεύεται το συμφέρον της εθνικής οικονομίας, ακριβώς όπως μπορεί για το ίδιο λόγο να συρρικνώνεται και το δικαίωμα της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας. Κατά συνέπεια, και το ζήτημα της συνταγματικότητας, των νομοθετικών περιορισμών της συλλογικής αυτονομίας δεν μπορεί να τίθεται διαφορετικά από το ζήτημα της συνταγματικότητας των νομοθετικών περιορισμών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, δηλαδή μόνο σε οριακές περιπτώσεις προφανούς αυθαιρεσίας του νομοθέτη.

Η λειτουργική αντίληψη, όμως, του δικαιώματος της συλλογικής αυτονομίας δεν μπορεί να βρει έρεισμα στα ά. 22 §2 και 23 §1 του Συντάγματος. Η συλλογική αυτονομία, ως εκδήλωση της συνδικαλιστικής ελευθερίας, κατοχυρώνεται στο ά. 23 §1 Σ., ως συνταγματική αξία υποταγμένη σε έναν ετερόνομο σκοπό. Ο περιορισμός του δικαιώματος της συλλογικής διαπραγμάτευσης από τους καθοριζόμενους δια νόμου γενικούς όρους εργασίας (ά. 22 §2 Σ) αποσκοπεί στην εξασφάλιση κατώτατων ορίων προστασίας των συνθηκών και όρων εργασίας, και όχι στον περιορισμό των

διεκδικητικών σκοπών του συνδικάτου (ΑΠ 651/1957, ΝοΒ, 1958, σ. 436, Υπόθεση του «ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΟΥ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΗ», ΑΠ 17/1978 (Ολομ.), ΝοΒ, 1978, σ. 1223, Υπόθεση «ΥΠΟΘΗΚΟΦΥΛΑΚΕΣ ΠΑΤΡΑΣ», ΜονΠρωτΑθ 20/1983, Το Σ, 1983, Σ. 251, Υπόθεση «ΑΠΕΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΧΑΡΤΟΠΟΙΪΑ (SOFTEX)». ΕφΑθ 4996/1986, Αρχείο Νομολογίας, 1985, σ. 344, Υπόθεση «ΜΙΣΘΩΣΕΙΣ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΛΑΧΑΝΑΓΟΡΑΣ ΑΘΗΝΩΝ»).

Το ά. 23 § 1 και 22 §2 Σ., δεν επιτρέπουν, κατά συνέπεια, την υποταγή του «αμυντικού» συλλογικού δικαιώματος της διαπραγματευτικής δραστηριότητας στην αρχή της υπεροχής του δημοσίου συμφέροντος. Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, η συνταγματική θεμελίωση του λειτουργικού χαρακτήρα του δικαιώματος της συλλογικής αυτονομίας, τουλάχιστον στην πιο εμπειριστατωμένη θεωρητική και νομολογιακή της εκδοχή, αναζητήθηκε στο ά. 106 §1 Σ, και όχι στα ά. 22 §2 και 23 §1 Σ., τα οποία δεν θέτουν τη δραστηριότητα της συλλογικής διαπραγμάτευσης υπό την επιφύλαξη οποιασδήποτε δημόσιας σκοπιμότητας (ΑΠ 1101/1987, ΕεργΔ, 1987, σ. 810, Υπόθεση «ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΕΛΑΣΤΙΚΩΝ», ενώ αντίθετα, η ΣτΕ 2289/1987, ΕεργΔ, 1987, σ. 1040, Υπόθεση «ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΑΥΞΗΣΕΩΝ ΚΑΤΟΠΙΝ ΠΡΑΞΕΩΣ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ» δεν αναφέρεται ρητά στο ά. 106 §1 – 2 Σ.). Στην τελευταία αυτή περίπτωση – στην οποία βρίσκονται αντιμέτωπα δύο συνταγματικώς κατοχυρωμένα δικαιώματα – υποστηρίζεται ότι μπορεί να ισχύει η αρχή της αναλογικότητας ως κριτήριο ελέγχου της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος της απεργίας. Σ' ό,τι αφορά ειδικότερα το ά. 25 §3 Σ., το συμπέρασμα από την προηγούμενη ανάλυση μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: το ά. 25 §3 δεν προστατεύει ένα συνταγματικό αγαθό με αυτοτελή υπόσταση και κατά συνέπεια δεν μπορεί να δικαιολογήσει την περιοριστική επέμβαση του νομοθέτη στο δικαίωμα της απεργίας ή να προσανατολίσει τη δικαστική κρίση για την αξιολόγηση του παράνομου της απεργίας.

## 7. ΚΥΡΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΚΑΤΑΧΡΗΣΤΙΚΗ ΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΘΕΜΕΛΙΩΔΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ<sup>19</sup>

Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος απαγορεύεται από το Σύνταγμα, είναι δηλαδή αντισυνταγματική. Η συνταγματική απαγόρευση της κατάχρησης δεν αναφέρει μεν κυρώσεις – σε αντίθεση με το ά. 1 της συντακτικής πράξεως της 5/7 Αυγούστου 1974 και του κυβερνητικού σχεδίου Συντάγματος, που προβλέπουν ότι η «κατάχρησις ατομικών δικαιωμάτων τιμωρείται ως νόμος ορίζει». Το γεγονός, όμως, ότι η διάταξη του ά. 25 §3 δεν αναφέρει ρητώς κύρωση για την περίπτωση της παραβίασής της δεν σημαίνει ότι είναι *lex imperfecta*. Αντιθέτως, η κύρωση της κατάχρησης είναι ότι η συγκεκριμένη συμπεριφορά, δεν απολαμβάνει την συνταγματική προστασία του ατομικού δικαιώματος, το οποίο πια δεν μπορεί να επικαλείται ο καταχρώμενος.

Το Σύνταγμά μας δεν προβλέπει (και σωστά) τη γενική έκπτωση από το δικαίωμα, του οποίου γίνεται καταχρηστική άσκηση, αλλά μόνο την αφαίρεση της συνταγματικής προστασίας στην συγκεκριμένη περίπτωση.

Για παράδειγμα, η εις βάρος του γενικού συμφέροντος άσκηση των δικαιωμάτων της ιδιοκτησίας δεν προστατεύεται από το Σύνταγμα. Ο νόμος μπορεί να την απαγορεύσει ή και να προβλέψει αναγκαστική απαλλοτρίωση, δεν μπορεί πάντως να επιβάλει γενική δήμευση (ά. 7 §3 εδ. ά. Σ.) ή άλλη γενική έκπτωση από το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Η κύρωση αυτή δεν αυξάνει τις εξουσίες της Διοίκησης, που εξακολουθεί να έχει ανάγκη νομοθετικού ερείσματος για να επέμβει στην ελευθερία ή ιδιοκτησία του ιδιώτη (θετική έννοια της αρχής την νομιμότητας, γενική επιφύλαξη νόμου).

---

<sup>19</sup>ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τευχ. 3, Θ' Έκδοση, Αθήνα 2001, σελ. 900, ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, τόμος Α', Εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 1991,σελ. 138 επ., ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ – ΣΤΡΑΓΓΑ ΤΖ., Κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και Σημοκρατία, Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, 1989, σ. 88 επ.



Ο νομοθέτης, όμως, δεν εμποδίζεται από το Σύνταγμα στις περιπτώσεις και στο μέτρο που συντρέχει κατάχρηση δικαιώματος. Έτσι π.χ. στην περίπτωση της απαγορευμένης πολιτικής απεργίας, ο νομοθέτης δεν εμποδίζεται από το Σ. στην πρόβλεψη αστικών ή ποινικών κυρώσεων. Η μεν υιοθέτηση στο κείμενο του Συντάγματος της διάταξης του κυβερνητικού σχεδίου, ότι η κατάχρηση «τιμωρείται ως νόμος ορίζει» σημαίνει ότι ο νομοθέτης δεν υποχρεούται και όχι ότι δεν δικαιούται να προβλέψει την σχετική αξιόποινη πράξη. Μια πράξη, την οποία ρητώς απαγορεύει το Σύνταγμα, μπορεί ασφαλώς να χαρακτηρίσει ως αξιόποινα ο κοινός νομοθέτης, χωρίς να χρειάζεται ειδική γι' αυτό συνταγματική. Το Σύνταγμα, άλλωστε, προβλέπει μόνο κατ' εξαίρεση ρητώς το αξιόποινο ορισμένων πράξεων – στις περιπτώσεις που θέλει να εξασφαλίσει τον ποινικό κολασμό τους- αφήνοντας κατά τα λοιπά τη πρόβλεψη ποινικών κυρώσεων στην διάκριση του κοινού νομοθέτη, μέσα βέβαια τα όρια των ατομικών δικαιωμάτων, την τήρηση των οποίων ελέγχουν τα δικαστήρια.

## **8. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ**

Το άρθρο 25 § 3, στην αρχική του διατύπωση στο κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος, εισήγαγε ένα γενικό λειτουργικό περιορισμό στην άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων, αποκλείοντας από τη συνταγματική προστασία εκείνους που χρησιμοποιούσαν τα δικαιώματα αυτά με σκοπό την βλάβη ή την υπονόμευση των «ελεύθερων θεσμών». Στην ισχύουσα, όμως αποδυναμωμένη τελική διατύπωσή του, το άρθρο 25 § 3 δε φαίνεται να πηγαίνει μακριά από το να απαγορεύει τη συνταγματικά ανεπίτρεπτη άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Αυτό εκ πρώτης όψεως νομικά «παράδοξο» συμπέρασμα- αφού καταλήγει σε ένα χρήσιμο ερμηνευτικό αποτέλεσμα – προκύπτει, με μεγάλο ποσοστό βεβαιότητας, από την ιστορικό – γενετική ερμηνεία του ά. 25 § 3, καθώς και από την ιστορία της έννοιας και της θεωρίας της κατάχρησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων εν συγκρίσει προς τη θεωρία της καταχρησης των ιδιωτικών δικαιωμάτων που διαμορφώθηκε στο χώρο του αστικού δικαίου.

Το άρθρο 25 § 3 ανήκει στην κατηγορία των γενικών συνταγματικών αρχών, που δεν έχουν ουσιαστικό περιεχόμενο, αλλά αποτελούν περίληψη του περιεχομένου άλλων συνταγματικών διατάξεων. Ειδικότερα, το ά. 25 § 3 αποτελεί ένα είδος παραπομπής στους καθ'έκαστο περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων που γίνεται έξω από τα πλαίσια που διαγράφουν οι ανωτέρω περιορισμοί αποτελεί την απαγορευμένη κατά το ά. 25 § 3 «καταχρηστική άσκηση δικαιώματος». Η γενική αυτή αρχή, λοιπόν, αναφέρεται σε όλα τα δικαιώματα, και τα δημόσια και τα ιδιωτικά. Η αντίστοιχη διάταξη του κοινού δικαίου, η διάταξη του άρθρου 281 του Αστικού Κώδικα, αποτελεί εξειδίκευση της ιεραρχικά ανώτερης συνταγματικής διάταξης. Ενόψει, μάλιστα της ενότητας της έννομης τάξης, όχι απλά επιτρέπεται, αλλά επιβάλλεται η ταυτόχρονη εφαρμογή της διάταξης αυτής του ΑΚ και η χρησιμοποίηση των κριτηρίων που θέτει.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών από τους φορείς τους, ακόμη και όταν θέτει σε κίνδυνο την ίδια την δημοκρατία, σε δημοκρατία πολιτεύματα ούτε αποδесμεύει την κρατική εξουσία από τη πρωταρχική της υποχρέωση να σέβεται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες αυτές και να εξασφαλίζει την ακώλυτη άσκηση τους, ούτε σχετικοποιεί την υποχρέωση αυτή της Πολιτείας, η οποία, άλλωστε, δεν είναι μόνο πολιτική, αφού αναγνωρίζεται σε διεθνές και εσωτερικούς δικαϊκούς κανόνες, συνήθως, μάλιστα, υπέρτερης νομικής ισχύος.

Τα δημοκρατικά κράτη οφείλουν, κατά την αντιμετώπιση των καταχρήσεων αυτών, να τηρούν με σχολαστικότητα τη δημοκρατική αρχή και την αρχή του κράτους δικαίου.

Κάθε δικαίωμα, σε οποιοδήποτε πεδίο ή κλάδο του δικαίου και αν ανήκει και οτιδήποτε ιερό και απαραβίαστο και αν είναι, ρίχνει πότε – κατά την άσκηση του κάποια σκιά:Γι'αυτό και η απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης του επεκτάθηκε με τον καιρό, όπως είδαμε, σε όλο το δίκαιο και το διατρέχει τώρα απ' άκρο σε άκρο, σαν βασική καταστατική αρχή του. Δεν υπάρχουν, δεν αναγνωρίζονται και δεν προστατεύονται συνταγματικώς, διεθνώς και οικουμενικώς μόνο δικαιώματα του ανθρώπου, αλλά ομοίως επιβάλλονται στον άνθρωπο και υποχρεώσεις, θεμελιωδέστερη από τις οποίες είναι όχι μόνο να μην παρανομεί, αλλά και να μην καταχράται τα δικαιώματά του.

## 9. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν., Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974), Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας, Αθήνα 1983.
- ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΥ., Η καταχρηστική άσκηση της συνδικαλιστικής ελευθερίας (άρθρο 23 και 25 § 3 Σ.), Ένα πρόβλημα που αφήνει ανοικτό ο Ν.1264/82 σε: Δίκαιο και Πολιτική, τευχ. 3, 1982.
- ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΥ., Το άρθρο 25 § 3 του Συντάγματος (καταχρηστική άσκηση δικαιώματος) στη νομολογία, Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων, Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη, 1986.
- ΒΟΥΖΙΚΑΣ ΕΜΜ., Η περί καταχρήσεως δικαιώματος διάταξη του ά. 281 ΑΚ και το δημόσιον δίκαιον, ΕεργΔ., 1968.
- ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ Π., Ατομικά Δικαιώματα, Α΄ και Β΄, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991.
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Η συνταγματική προστασία του ανθρώπου από την ιδιωτική εξουσία (Συμβολή στο πρόβλημα της «τριτενέργειας»), Αθήνα – Κομοτηνή, 1981.
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., Παραδόσεις συνταγματικού δικαίου, τευχ. III, Αθήνα, 2001.
- ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ – ΣΤΡΑΓΓΑ ΤΖ., Κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων δημοκρατία, Εφ. Ελλήνων Νομικών, 1989.
- ΚΛΑΜΑΡΗΣ Ν., Η καταχρηστική άσκησης δικαιώματος εν τω αστικώ δικονομικώ δίκαιω, Αθήνα – Κομοτηνή, 1980.

- ΚΟΥΡΑΚΗΣ Ν., Κατάχρησις δικαιώματος κατά το ιδιωτικών και δημόσιον δίκαιον, Αθήνα, 1978.
- ΚΥΡΙΑΖΗΣ – ΓΟΥΒΕΛΗΣ Δ., Φιλοσοφία των δικαιωμάτων, Αθήνα 1986.
- ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ., Ο σκοπός του δικαιώματος της απεργίας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1987.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣΑ, Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος βασική αρχή του δικαίου με συνταγματική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, ΝοΒ, 1989. και δημοκρατία, Εφ. Ελλήνων Νομικών, 1989.
- ΚΛΑΜΑΡΗΣ Ν., Η καταχρηστική άσκησης δικαιώματος εν τω αστικώ δικονομικώ δίκαιω, Αθήνα – Κομοτηνή, 1980.
- ΚΟΥΡΑΚΗΣ Ν., Κατάχρησις δικαιώματος κατά το ιδιωτικών και δημόσιον δίκαιον, Αθήνα, 1978.
- ΚΥΡΙΑΖΗΣ – ΓΟΥΒΕΛΗΣ Δ., Φιλοσοφία των δικαιωμάτων, Αθήνα 1986.
- ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ., Ο σκοπός του δικαιώματος της απεργίας, Αθήνα – Κομοτηνή, 1987.
- ΛΙΠΟΒΑΤΣΑ, Η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος βασική αρχή του δικαίου με συνταγματική ισχύ και διεθνή αναγνώριση, ΝοΒ, 1989.